

6809

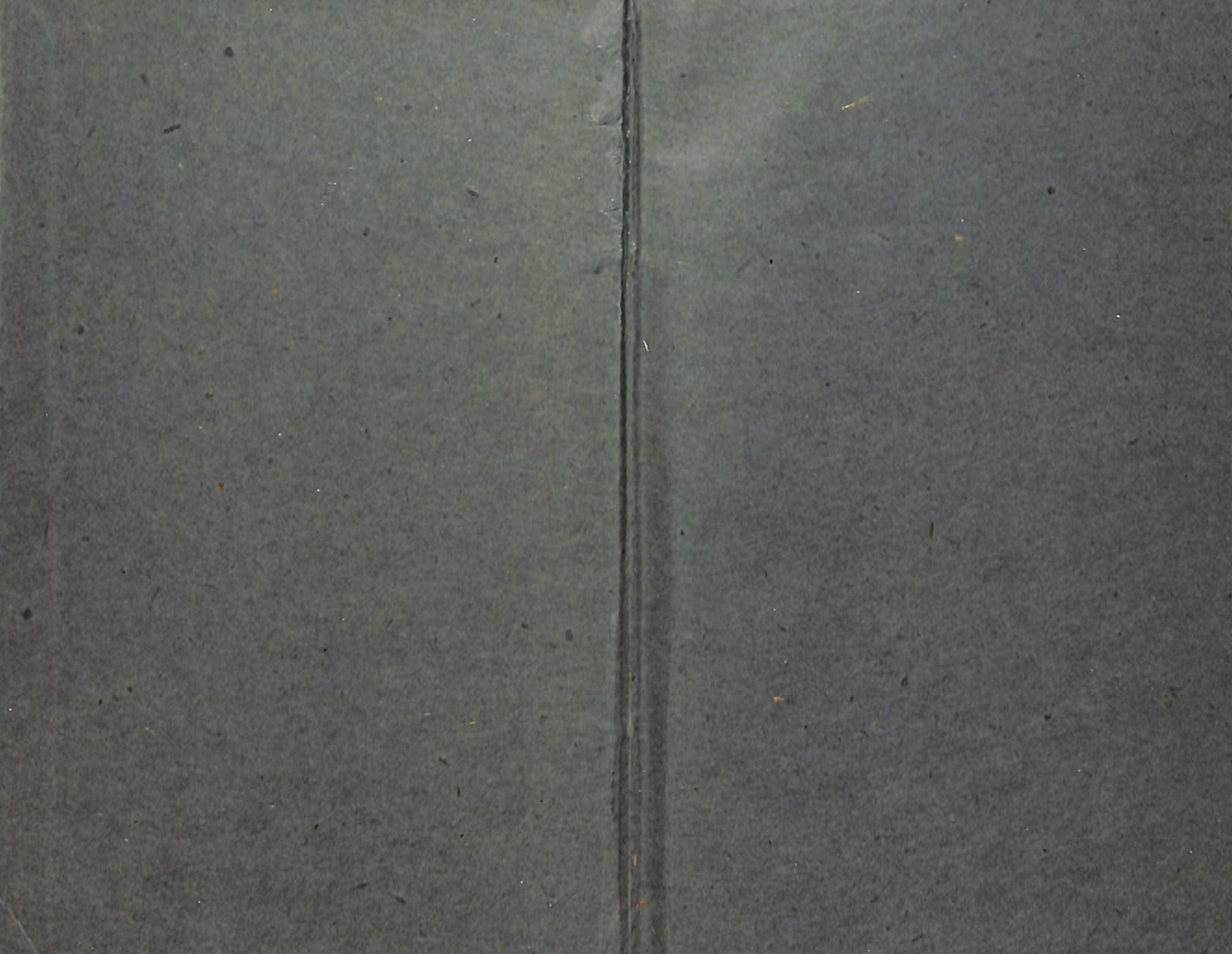
6810

6811

902-7

Z-46

1910

Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ

ՕՐԵՐՆ. ՏԵՍԱԿՔ ԵՒ ԺԱՄԵՐ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ

Ի Հ. ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՀԱՅՈՒՆԻՈՅ

Ի Ս. ՂԱԶԱՐ ՎԵՆԵՏԻՈՅ

ԴՅԻԹ — 1899

281.6

2-43

Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ

ՕՐԵՐՆ, ՏԵՍԱԿՔ ԵՒ ԺԱՄԵՐ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՄԷՁ

281.6

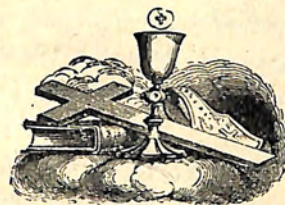
Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ

ՕՐԵՐՆ, ՏԵՍԱԿՔ ԵՒ ԺԱՄԵՐ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ

Ի Հ. ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՀԱՅՈՒՆԻՈՅ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՍԱԿՁՐՈՒԹՅԱՆ

Ի Ս. ՂԱԶԱՐ ՎԵՆԵՏԻՈՅ

ՌԵԽԹ — 1899

29234-42

12450-58P

Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ

ՕՐԵՐՆ. ՏԵՍԱԿԲ ԵՒ ԺԱՄԵՐ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՁ

— 3 —

ԲԱԶՄԱՎԻՊԻ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿՆ 1897 տարւոյ աւգոստոսին արաւ մի հարցումն, որոյ պատասխանը լինի առաջիկայ գրու թիւնս. որ յետ հրատարակուելու նոյն հանդիսարանի մէջ, եւ անցեալ տարի առանձինն այլ՝ ի զիւրութիւն ընթերցողաց, ահա երկրորդ անգամ տպագրի՝ ինչ ինչ մեկնու թեամբք, փոփոխութեամբք եւ յաւելումովք:

Այսպիսի սրբազան հնախօսական խընդիրք մեր մէջ գեռ անխնամ լինելով, առ հասարակ ընդհանուրք ոչ ինչ գիտեն, եւ ցարդ եղած տեսութիւնք յախուռն եւ ստուգութենէ շատ հեռի են, ընդէր կամ օտարը շափուած լինելով արդի սովորութեանց վերայ, զորս հարկ էր նախ ըննել, զատել, եւ

յետոյ ցոյց տալ հարազատը կամ եկամուտը: Այս կարելոր աշխատութիւնս է՝ զոր ունիմ կատարել հոս իմ առաջարկութեան վերայ, զգուշանալով միշտ համառատութեան:

Իմ դորձածած աղբերաց ազգայիններէն շատերը վաւերական են արդէն, եւ ոմանք զեռ չեն քննուած. որոց իւրաքանչիւրին վերայ երկարախօսել չնրերկով զրութեանս չափը, թեթեւակի պիտի անցնիմ, նկատելով որ այնոց տկարութիւնն ընդհանրապէս ամբողջնեն յարակից վաւերականք, որոց մէջ թէ բազմութեամբ եւ թէ հաստատութեամբ նշանաւոր են արձանագրութիւնք հին եկեղեցեաց:

Իսկ քննեալ սովորութեանցս սահմանները՝ զորս գծեմ, չիմ կարող պնդել՝ թէ բոլորեքեան բացարձակ են: Այլ ինձ հարկ էր քննադատօրէն հետեւել ի ձեռն ունեցած փաստիցս՝ խուսելով ի կանխակալութեանց: Եւ եթէ կան ինձ տակաւին անծանօթ լաւագոյն աղբերք, կարեն թերեւս փոփոխել ինչ ինչ յիմ տեսութեանց:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՄԱՏՈՒՅՄԱՆ ՕՐԵՐ

Հոս մեր միտք բնականապէս ձկտի նախ դէպ ի սկզբնական դարերը մեր եկեղեցւոյ: Եւ որովհետեւ ազգիս այդ ժամանակաց սովորութեանց բանալեաց մին է ծանօթութիւնն ընդհանուր եկեղեցւոյ հին սովորութեանց, ուստի հարկ է որ նախ այնոցմէ յիշատակեմ համառօտիւ*:

Ա. Քրիստոնէութեան Ա.-Բ դարուց մէջ կիշրակեմ էր սահմանուած պատարագի, որ լինէր հաւատացելոց զուարմամբ: Առաքելոց գործոց մէջ կարգամբ. «Յառոշքն շաքարոշք (յն. ի միաշարաքոշ) մինչ զեռ ժողովեալ էաք բեկանեղ զնացն» (Ի, 7): Միաշարաթով ժողովն յիշուի նա եւ առ Կորնթացիս Ա. թղթոյն մէջ (ԺԶ, 2): Յովհաննու

* Այս եւ հետագայ քանի մի խնդրոց մասին կարգաւ եւ իմ հնախօսականը Բազմավիպի տալուս (1899) մայ. յուն. աւգ. ամսոց մէջ:

հանդստեան մէջ կիւրակէ օր մի՞ ժողովին եւ պատարագեն: Ի վարդապետութեան ժԲ առաքելոց սահմանի. «Ըստ կիւրակէի տեանն ժողովեալ՝ քեկէք հաց եւ զոհացարուք» (Պ. ԺԴ): Եւ Բ դարուն ս. Յուստինոս աւանդէ Բ ջատագովութեան մէջ. «Իսկ յառաջն որ կոչի արեգակսն՝ զան ժողովին ամենեքին ի մի վայր... իբրեւ յաղօթիցն զաղարեմք, մատոռցանի հաց եւ զինի եւ ջոռ»:

Սոցա միայն զկիւրակէն յիշելն եւ այլ աւուրց բացարձակ լռութիւնն յայտնի փաստ է՝ թէ լոկ այդ օրը նուիրեալ էր պատարագի: Սակայն Բ դարու մէջ Տերտուղիան աւանդէ՝ թէ յարեմոստս ի չորեքշաբաթոս եւ յորբաթոս եւս «ընկալեալ ի մարմնոյ տեառն, լուծանին պահքն» (Յղգս. աղօթից, ԺԴ): Պեղիկիա եւս իւր հնախօսութեան մէջ հաստատէ այդ երկու աւուրց պատարագն յարեմոստս՝ Բ դարուն (Բ, Թ): Նոյն դարու մէջ Որիգէն այլ յիշէ ուրբաթու ժողովը (յԵս. Ե), որպէս եւ Սոկրատ թէ զայդ եւ թէ չորեքշաբաթուն յԱղեքսանդրիա միայն. սակայն վերջինս յաւելու՝ «բաց ի խորհրդոյ պատարագին» (Ե, ԻԲ):

Բայց յետոյ այդ երկու օրերն այլ պատարագ գտնեմք եւ յարեւելս Դ դարուն. յիւս սորին

Սերբերիան եմեսացի իւր ճառից մէջ կիւրակէի հետ յիշէ եւ զայդօր (Պ. Գ, Ա *): Ոսկեբերան փոխանակ չորեքշաբաթուն՝ շաբաթ զնէ ի մեկն. Ա. Տիմ. «Յորբաթոս եւ ի շաբաթոս եւ ի կիւրակէի եւ ի մարտիրոսաց յիշատակս նոյն զենումն զենու, նոյն խորհուրդ կատարի» (Ե, 47): Իսկ ս. Բարսեղ առ Կեսար պատրիկ թղթոյն մէջ առ հասարակ չորս օրն այլ պատարագելի զնէ (թղթ. ՄԶԹ): Յարեմոստս ըստ ս. Ագոստինի առ Յանուար թղթոյն՝ ոմանք զեռ միայն կիւրակէ պատարագէին, ոմանք նա եւ շաբաթ **, եւ ոմանք առեւ օր (թղթ. ԾԴ): — Այս հանապազօրեայն կայր ե յԱփրիկէ (նոյն, թղթ. ՂԸ), ի Սպանիա (Յե. րոնիմ, թղթ. ԻԸ), եւ ի Թեբալիդ՝ Ապողոսնայ վանուց մէջ (Վրք. հրնց. Ա, 241-3): Իսկ Զ դարուն արդէն ընդհանրացած է արեւմտեայց մէջ՝ ըստ զեղասեան եւ գրիգորեան սահմանաց:

Եօթնեկին յիշեալ քանի մի օրերէն զատ՝

* Այդպէս այլազորած զլ. կամ յօդ. կամ եջ՝ մատենիս են:

** Հին ճգնաւորք սովորաբար հաղորդէին միայն կիւրակէ (Վարք. հրնց. Ա, 216, 218, 296. Բ, 588), կամ շաբաթ եւ կիւրակէ (անդ. Ա, 184-5. Բ, 422):

ամենայն եկեղեցեաց մէջ պատարագաւ պատուէին տօնք տէրունիք եւ վկայից միանգամայն, ինչպէս ասաց Ոսկերեան. զոր տես եւ ի Տերտուղիան (Յզգս. պս. զին. Գ), ի ս. Կիրարիան (Թղթ. ԼԳ), եւ յայլս:

Ք. Մեր եկեղեցին հիմնուելով Գ զարու այդ անհաստատ եւ յեղյեղուկ շրջանի մէջ, որ սովորութեան հետեւէր արդեօք նոյն ժամանակներն եւ յետոյ:

Փաւստոս այս տեղեկութիւնս աւանդէ Գ զարու մասին. «Չայնու ժամանակաւ երթեալ հասանէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեացն հայոց, որ էր յերկրին Տարօնու... Սա երթեալ կատարէր անդ՝ ըստ հանապազ տոյրոյն... զպատարագն զոհութեան» (Գ, Գ): Այս բառերս «ըստ հանապազ տոյրութեանն» թուի թէ չկարեն նշանակել առեւ օր, որպէս հասկանայ զայդ եւ զարու վերայ բազմահմուտն հ. Յովս. Գաթրըճեան՝ ի Սրբզն. պարզմայցս. հայոց (յէջ 101): Զի նախ՝ Փաւստոս այդու Վրթանայ կամ Գ զարու սովորութիւնն յիշեցնէ, եւ ոչ եին: Երկրորդ՝ այդ «հանապազն» առեւ օր հասկանալու համար հարկ էր որ Վրթանէս ի Յաշտիշատ բնակէր. ուր ընդ

հակառակն «երթեալ հասանէր» նա հոն, եւ այն՝ մի որոշեալ ժամանակի մէջ, «զայնու ժամանակաւ»: Ուրեմն «հանապազն» պարբերական շրջան մի ցուցնէ՝ եւ ոչ օրական. այն՝ զոր պարզէ ինքն իսկ Փաւստոս, յառաջ տանելով իւր խօսքը. «Քանզի այնպէս իսկ տոյր էին (ահաւասիկ հանապազ տոյրոյնքիւն) եպիսկոպոսապետքն հայոց, հանդերձ թագաւորօքն եւ մեծամեծօքն... պատուել զնոյն տեղիս, որ էին յառաջ տեղիք պատկերաց կոցն... Մահաւանդ յայն ի զլսաւոր տեղին յեկեղեցին ժողովելի յիշատակ սրբոցն՝ որ էին անդ, կատարել աւի աւի ետքն աւգաւ»: այսչափ, եւ ոչ իմէ ամէն օր: Սոյն տօնախմբութիւնս «աւ յաւի» զիտէ եւ Ազարթանդեղ (ձԺԵ)*: —

* Փափագելի էր՝ որ հ. Գաթրճեանի հմտալից զորոյն մէջ ուրիշ քանի մի կիտեր եւս այլազգ մեկնուած լինէին: Թողլով զայլս՝ յիշեմ հոս իբր օրինակ աւելի կարեւորագոյնը որպիսին է Յհ. մանգակունւոյ հաղորդութեան ճառին մի խօսքը մկրտութեան ջրոյն համար, զոր հ. Յովսէփ համարի ասուած բաժակի ջրոյն վերայ — այնու հաստատելով սորա լինելը մեր մէջ եւ զարուն — եւ խարդախուած օտարէ. եւ արդոյ հրատարակիչն հաստատէ նոյնը (67-9): Ուր այդ խօսքը սրոյ վերայ այնչափ հաստատութեամբ յենու հ. Գաթրճեան, Մանգա-

Դ դարու մասին փառատոսի միւս խօսքը,
«Իսկ եղեւ օր մի յառաջը՝ իբրեւ կատա-
րէին անդ զխորհուրդ զոհութեան պատա-

կունին ինք չէ ստեղծած, այլ առած Ոսկեբե-
րանի Մաթ. մեկնութենէն: Եւ թէպէտ խառ-
նաբուծ է այն Մանգակունւոյն քով, բայց
ոչ նենգութեամբ, զի Ոսկեբերանի բնագրին
մէջ — ուստի եւ Մանգ. քով — ջուրը բուն մկր-
տութեանն է եւ էր: Տեղւոյս չէ կարգաւորել
Մանգ. ընթերցուածք. ուստի բաւականամ
միայն զնեղ զայն Ոսկ. բանից քով, որք ջուր
ընթանան յոյն բնագրին հետ:

ՄԱՆԴ. ԻԲ, 168

ՈՍԿ. ՄՏԹ. Գ, ԻԹ, 107

« Զի ոչ տեսանելի է
ահաւորութիւն սուրբ
խորհրդոյն, այլ իմա-
նալի զօրութիւնն: **Քանզի ոչ ինչ տեսա-
նելի աշակերտաց մեզ**
Քրիստոս ի խորհուրդն
է — ի Վերսիւն (Գթրճ.
եկամուտ համարի ըզ-
նորս), այլ իմանա-
լի: (Գթրճ. յաւելու-
մաց է — գինի է —) Զոր տե-
սանեմք, այլ աստուա-
ծային քանիւն հաշա-
տանք որ ասեմ եթէ
Այս է մարմին իմ
եւ արիւն »:

« Եւ քանզի քանն
ասե՛ Այս է մարմին
իմ, հաւանեմք եւ հա-
շատանք, զի իմանալի
աչօք տեսանեմք զայն:
Քանզի ոչ ինչ տեսա-
նելի աշակերտաց մեզ
Քրիստոս, այլ տեսա-
նելի իրօք իմանալիսս
ամենայն: Եոյնպէս է —
ի Վերսիւն՝ ի տեսա-
նելի Զոր՝ զործի պար-
գեւն »:

րագին» (Ե, ԻԸ), ուղիղ մեկնէ նոյն բա-
նասէր հայրը՝ թէ «Վասն զի ամէն օր
պատարագի սահմանուած չէր» (101), եւ
ոչ իսկ վաներու մէջ՝ ուր կատարուէր այս
պատարագ*: Ուրեմն ըստ այսմ հասկա-
նալի էր փառատոսի հանապազը:

Արդ, ըստ իս՝ Դ դարուն եօթնեկի մէջ
արտաքոյ կիրակէի միայն ռարաք էր պա-
տարագելի: Հոփսիմեանց համառօտ պատ-
մութեան մէջ՝ յանուն Խորենացւոյն՝ կար-
գամք. «Ի լեռն Վարագ... երկուք սմանք
ի բահանայիցն սրբոց բնակեցան... Եւ տե-
ղեք նոցա կոչին Ուրբաթայրք. բանդի ի
յոչրարքի յոչրարք մատուցանէին զսրբու-
թեամբ պատարագն եւ բաշխէին» կուսա-
նաց** (մտնգր. Բ տպ. 302): Զոր հաս-
կանալի է՝ թէ միայն ուրբաթ պատարա-
գէին. զի եթէ «յուրբաթէ յուրբաթ», ու-
րեմն յայլ օրեր ոչ. եւ եթէ այդպէս չլինէր,
այրքն ինչո՞ւ ուրբաթի անուամբ կոչուէին
եւ ոչ մի այլ աւուր, կամ բնաւ ինչո՞ւ աւուր

* Տես եւ զԲ ծանօթութիւնն յեջ 9:

** Ուրբաթու պատարագն արդէն Զ դարուն
վերջացած էր մինչեւ Թ դար, ինչպէս պիտի
տեսնեմք. հետեւեալ Խորենացւոյն այդ գրու-
թիւնը պարտի լինել կամ Ե դարուն, կամ
նոյնչափ հին յեշտակարանի վերայ հիմնած:

ժողովմեան, որ է Խոթնեկի մէջ լուկ երկու
օր՝ ուրբաթ եւ կիրակէ պատարագեւ*։ Ուս-
կեքեւրանի «շարաթը» Մանդակունեոյն ոչ մի
գրչադրի մէջ չկայ. յորմէ մնայ մեզ հե-
տեւեցնել՝ թէ չկայր նա եւ սկզբնադրին մէջ,
ուրեմն ազգի սովորութենէն այլ դուրս էր.
ինչպէս եւ այլոց չորեքշաբաթին կամ այլ
օրեր։

Ուստի Եղիշէի այն խօսքը՝ թէ Քրիստոս
«հանապազ հացանայ յեկեղեցի» (մտնոր.
225, տպ. Ա.), հարկ չէ հասկանալ առեւ
օր ըստ հ. Գաթրճնի. զի արդէն այդ ի-
մաստը բացարձակ չէ հանապազ բառին։
Մանդակունին այլ ասէ՝ թէ «քահանայն...

* Մանդակունւոյն այդ հառն՝ ինչպէս եւ
այլք՝ ի զրէպարաց ոմանց ընծայուին Նիիրեմի
կամ Ոսկեբերանի. որոց հակառակ արդարացի
փաստիւք վաւերացոյց զայնս միաբանակիցս
հ. Բրս. վ. Սարգսեան՝ ի քննադատ. նոցին:
Մանդակունւոյն ներկայ վկայութիւնս այլ մի
փաստ ընծաւ է իբ հառին հարազատութեան.
սա ուրբաթը լատարագելի զնէ. իսկ այդ կար-
գը ք զարուն արդէն փոխուած էր, ինչպէս
պիտի տեսնեմք այժմ. ուրեմն հառք Ե դարու
է զրուած: Իսկ Նիիրեմի չէ, ըստ որում իւր
մէջ գտուած այս վկայութիւնս Ոսկեբերանէն
է. չէ եւ սորա, զի յիշեալ վկայութիւնը տա-
րածային է սոյն ս. հօր աւանդած սովորու-
թեւ: Դ:

միշտ պատարագ մատուցանէ հաճապագ
վասն քո» (Փ, 95), բայց այդ հաճապագն
ահա երկու օր միայն է հօթնելի մէջ: Մերե-
րիան եւս «Քրիստոսի պատարագ հաճա-
պագ մատչի» ասէ (Ե, 91), եւ իմանայ
երեք օր (գլ. Գ, Ա): Նոյն բառին ներ-
քոյ տեսանք ի Փաւստոս եւ տարեկան շր-
ջաններ (յեթ 10—11):

Գ. Մեր Գ և Ե դարը յիշեալ երկու օրերէն՝ զատ ունէին պատարագի այլ օրեր եւս: Փաւստոս զրէ. «Սոյնպէս եւ յառաքելարանս տեսաւնաշակերտացն, սոյնպէս եւ ի վկայարանս մարտիրոսացն աւի աւի ժողովեալք, զօր տօնին յիշատակի նոցա վարուց գործոց կենաց քաջութեան խմբեալ ցնծային», «կատարելով... զտեառնն զխաչական զփրկութեանն զպատարագն» եւ այլն (Գ, Գ. — տես եւ յէջ 11): Զայս տօներս այսպէս պատուէր եւ մեծն Ներսէս (Փաւստ. Գ, ԺԵ): Գրէ եւ ս. Սահակ. «Սեղանն աւանայն ուրեք տէրունական ասի եւ պատարագն. բայց միայն տօնիւքն զանազանին, զի իւրաքանչիւր տեղուջ սովորութիւն է կատարել զկարգ տօնիցն» (Սոփ. Բ, 107): Այսպէս ահա եւ ամէն սրբոց տօնից պատարագ մատչէր միշտ. թէպէտ եւ հայկական հին տօ-

ព្រះបាទស្រីរាជ្យៈ

նացուցի սուրբք շատ սակաւ լինելով^{*}, ըստ այնմ իւրեանց պատարագներն այլ սակաւ լին։

Յայտնի է եւ աւելորդ յիշել մատուցումն պատարագի առ մեզ եւ՝ տէրունական տօնից մէջ այլ, առ որ շատ է Մանգակունդն վկայութիւնը, «եւ ի տօնս պենտեկոստէիցն եւ զատկացն մի զենումն է» եւ այլն (յէջ 15), եւ Դունայ Բ ժողովոյն՝ «ի պատարագէ... տօնից մի ծուլանալ» (յէջ 19)։

Ե. Բաց աստի՝ նա եւ «Մեծ քահանայապետն Վրթանէս երթեալ շրջէր առանձինն սակաւուք՝ կատարել զպատարագն օրհնութեան» (Փաւստ. Գ, Գ). յայտնի չէ՝ յատուկ թէ որ եւ իցէ օր որ հանդիպէր։ Եթէ երկրորդն է, անշուշտ այցելու հայրա-

^{*} Կաղմէին իբր քառասուն եւ վեց տօն. (տես ի Մշտնջ. պրզտօմ. Վենետ. 3)։ Թէ եւ այդ թիւն եւ սուրբք փոքր փոփոխումներ կրած են այլ եւ այլ ժամանակ. Վաչէ մամիկոնեան տօնուած Դ զարէն (Փաւստ. Գ, ԺԱ) մինչեւ ցօ դար (Մեսր. երէց՝ ի Սփ. 2, 11), չկայ հին տօնացուցի մէջ. ինչպէս եւ ի Յուսփայ կոտորելոց տօնն՝ հաստատուած եւ պատմուած Ժ դարուն ի ՅՀ. կաթողիկոսէ (ԾԱ). եւ այլն։ Սրբոց տօնք բազմացան ԺԱ դարուն ի ձեռն Գր. վկայասիրի. (Յշտկր. իւր ի Վարս սրբոց հ. Աւգեր. ԺԱ, յէջ 25-թ)։

պետին առանձնական սովորութիւն միայն էր այդ, եւ ոչ եթէ բոլոր եկեղեցականաց սեպհական։

Զ. Յաջորդ Զ դարու մէջ սկսին փոփոխութիւնք։ Եօթնեկի մէջ դեռ երկու օր պատարագ կայ, բայց ուրբաթու պատարագն ի շաբաթ անցնի։ Միանգամայն այլ եւ այլ կողմեր զեղծումն այլ մտնէ՝ շաբաթու եւ կիրակէի պատարագները զանց առնելու։ Այս բոլորը զտնեմք յիշուած Դունայ Բ ժողովոյն (յամին 527) պատուիրանիս մէջ. «Քահանայք զշաբաթոս պատարագ եւ զկիւրակէի մի իշխեսցեն խափանել, որպէս տեսաք ի բազում տեղիս» (կան. 9). եւ թէ «ի պատարագէ կիրակէից եւ տօնից մի իշխեսցեն ծուլանալ մնալ ի տունս իւրեանց» (կան. 1)։

Նոյն երկու օրն յառաջ երթայ մինչեւ 12 դար. հոս գրէ ՅՀ. իմաստասէր, թէ դեռ «Յարձակ աւուրսն քրիստոսեանն ոչ մատչի պատարագն» (մտնգր. իւր, 91)։ Եւ այլուր պատուիրելով կիւրակէի յատուկ գիշերապաշտօնը, յաւելու՝ այնու «զանցեալ շաբաթուն աւուրց զյանցանս ջնջել, եւ արժանաւոր առնել զինքն մեղսաքաւիչ եւ կենդանարար խորհրդոյն» (27). ուրեմն «ան-

ցեալ շաբաթուն աւուրց» սովորական չէր պատարագն եւ հաղորդութիւն: Դարձեալ եւ միւս կանոնէն՝ թէ «Արժան է ի սուրբ քառասներորդս պահոցն՝ յաւուր շաբաթու եւ կիւշ յակէի պատարագ մատուցանել» (25), զօրութեամբ հոս եւ ի յօդ. Ը ասածին իմանամք՝ թէ արտաքոյ աղուհացից եւս այդ օրերն էին պատարագելի: Այդ աւուրց պատարագաց զանցառութիւնն այլ եւս չիլէ իմաստաւորը, բաց ի զարտուղութենէ ու մանց քառասնորդաց մէջ (տես յէջ 32), որով իմանամք՝ թէ Զ զարու զեղծումն դարած էր:

Ե. Քննելի է՝ թէ ինչո՞ւ շաբաթ պատարագէին՝ փոխանակ նախկին ուրբաթու:

Տեսանք թէ սուրբք պատարագաւ տօնուէին ի սկզբանէ: Եւ նոքա յառաջ մեր ազգի մէջ նման այլ եկեղեցեաց տօնուէին իւրեանց վկայութեան օրերն անխտիր, եւ ոչ թէ լսկ եօթնեկի չորս աւուրց մէջ ըստ այժմուս*: Բայց յետ Ե զարու սովորու-

* Փաւստոս զրէ՝ թէ անգամ մի «կիւրակէ» օրը դիպած էր ի Բագաւան Կարապետին տօնը (Գ, ԺԵ): Ի Յուսիայ վկայեալքն (յէջ 18*) ի մարերի իջ տօնուէին: Հին ճաշոցն եւ տօնացոյցն ամսոց աւուրց հետ կապեն սրբոց տօները: Եւ դեռ ԶԼԳ=1284 տարւոյն տօնացոյց

թիւն մտնէ տօնել միայն շաբաթ օրերը: Իմաստաւորը խօսելով շաբաթ աւուր վերայ, զրէ. «Յորում եւ մարտիրոսացն հանդիսից յիշատակն պատմի» (89): «Յորում եւ...» բացատրութիւնն իբր առաւելութիւն մի ընծայէ այդ աւուր՝ սրբոց յիշատակը. ուրեմն այլ օրեր չտօնուէին: Եւ յերաւի դնելով նա հինգ աւուրց առաւօտու երգ (յետ Փառք ի բարձանց) արդի պահոց երգերը, միայն շաբաթուն մարտիրոսաց դնէ, որ է այժմ անգործածելի Առաքեա տէր զլոյսն՝ Ակ ձայն (88-9): Հնոց տօնած սրբոց սա-

մի մեր զրջագրատան՝ Կարապետի տօնին համար, որ կապուած է հոն նաւասարդի առաջին աւուր հետ, (տես եւ յԱգաթ. ձԺԹ. բայց ի սկզբան նա եւ յեօթներորդ օր սահմի, անդ ձԺԵ. եւ մինչ եօթն անգամ, յէջ 11), հրահանգ տայ. «Եթէ աղուհացիցն հանդիպի կամ ի կիւրակէի կամ յառաջաւորն, դու առաւաւտուն զիւր սղմ. եւ զընթերց. եւ զաւետար. կարգա. եւ թէ սւտիս հանդիպի՝ տաւն արա»): Եւ հին պատարագաց մի կիւրակեան հաւաքածոյի մէջ (ի մեր զրջագրատան) գրուած յեղս ԺԳ զարու կամ ի մուտս ԺԴին, կարգամբ այս խրատը. «Զաւագ շաբաթին եւ զղատկին առաջի շաբաթին զսրբոց տաւնսն թուեա եւ յաղուհացիցն յերկրորդ եւ յերրորդ շաբաթն կատարեա»): Այս եւ Աւձնեցւոյն աւանդած սովորութեանց մէջ ընդ մէջ ժամանակները սահմանագծել, եւ գաւառական տարբերութիւնքն որոշելն՝ առանձին գործ է:

կառութիւնն այլ կարելի առնէր զայդ: Այս պատճառաւ նա եւ եօթնեկի հինգ. աւուրք անպատարագ էին, ուր սուրբք պատարագ գաւ պիտի տօնուէին միշտ (յէջ 17): Արդ՝ սրբոց ի շաբաթ ամիսփութելովն՝ ուրբաթու պատարագն այլ ի շաբաթ անցած միացած թուի սրբոց պատարագին հետ:

Ը. Իմաստասէրն աւանդէ՝ թէ շարունակ պատարագ մատչէր նա եւ «ի սուրբ քառասներորդս զատկին եւ մինչեւ ի սուրբ պենտակոստէն... (զի) ամենայն օր կիրակէ է, եւ ի նոսա կատարի աստուածային խորհուրդն» (25): «Կիրակէ» կամ տէրու նական լինելոյն համար մատչէր. եւ եթէ այդպիսի չլինէր, պիտի չմատչէր: — Այս ժամանակամիջոցիս յարատեւ պատարագը պահուած է միշտ. մեր զրչագրատան մի ճաշոցը, զրուած լոկ յինանց համար՝ յամին 929 = 1327, յիշատակարանին մէջ պատուիրէ ընթեռնուլ զայն «ի զատկէն մինչեւ ի պենտակոստն՝ ի ժամ սուրբ պատարագին՝ յերրորդ ժամու աւուրն»:

Թ. Աւանցելոյն յաջորդ դարուց մէջ փոխութիւն նախկին կարգեր. եկեղեցւոյ նուիրատուք սովորութիւն ստանան՝ փոխանակ տուեալ պարգեւաց պահանջել զանազան

թուով պատարագներ. որով թէ վանական եւ թէ ժողովրդական եկեղեցիք հարկադրին բազմացնել պատարագները եօթնեկի մէջ: Զայս տես յատկապէս ի գլ. Գ. Գ: — Խնդրեալ պատարագը չափուէն սովորաբար քառասուն թուով ըստ ս. Ներս. լամբրոնացւոյ ի Մեկն. պտրգ.* (յէջ 64): Եւ մատչէին միմիամէն օր անընդհատ՝ ըստ հետեւեալ բանից նոյն հօր. «Քառասուն օր պատարագ կատարել» (67). «յօրէ յօրմէ վախճանեցաւ՝ մինչեւ ի քառասներորդն» (78), եւ այլն: Աստի սովորեցան արձանագրութեանց մէջ մի կամ աւելի քառասուն կոչել միայն, եւ իմանալ նոյնչափ օր պատարագ: Քառասնից այս սովորութիւնն ժ. դարէն այնչափ կանուխ է, որ Լամբրոնացիին եւ իւր ժամանակակիցք չգիտէին երբ դնել (66). ոմանք տղիտաբար մինչեւ ի Փիղիպպոս առաքեալն հանէին (67): Սակայն մեզ անկարելի չէ տեսնել այնոր սկիզբն մերձաւորապէս. այն է ը դարու երկրորդ կիսուն, կամ յառաջին կէս Թին, որոյ երկրորդ կիսուն արդէն հասարակագործեալ եղած գտնեմք պատարագը. տես Գր. Սուխանայ սինեցւոյ

* Տպ. ի Վենետիա յամին 1847:

արձանագիրն ի գլ. Գ, Գ, յորում յանձնուած քառասունը տարւոյն օրերէն աւելի են: Զու- նիմ փաստ՝ զայս սովորութիւն այդ ժամա- նակներէն աւելի յառաջ տանելու. մանաւանդ որ իմաստասիրին հակառակ վկայութիւնը սահման դնեն մեր յառաջախաղաց քայլից, զէթ հասարակաց նկատմամբ:

Յաջորդ զարուն խոսքով եպս. Անձեա- ցեաց յայտնապէս գրէ ի Մեկն. պատրդ. «Քրիստոսի հանապազորդ պատարագին... յաւեւեայն եկեղեցիս... Զոյն (քաւութիւն) եւ սուրբ պատարագան օր ըստ օրէ շնոր- հեցէ» (12): — Եւ իւր որդին ս. Գր. նարեկացի ի Բանն խրատու. * Քրիստոս «Յաւեւեայն օր պատարագի... Եւ եթէ գնամք յաւեւեայն օր ի ժամ ոտակալի խորհրդոյն կատարման» (մանգր. 526). եւ աղօթից մէջ. «Զի ոչ եթէ մաքրութեանդ աղբիւր պարտական դոյ մահու յօր ըստ օրէ կատա- րին» (ԾԳ, Գ): Խոսքով նստած յԱնձեա- ցին՝ աշխարհիկ եկեղեցեաց սովորութիւնը

* Այդ խրատ մեր ՌՃԾ=170 ամի զրչագրէն մէջ մակագրեալ «Մենաւորի Գրիգորի», Վիեննայի մխիթարեանց անթուական՝ այլ քան զմերն նոր զրչագիրը (թ. 21) նոյն բառից վերայ յաւելու- նա եւ Նարեկացոյ:

ներկայացնէ, որդին ի Ռշտունիս՝ վանակա- նացը. եւ ահա երկուքն այլ հաւասար են այդ զարուն: — Շուշանայ սիւնեաց տիկնոջ ար- ձանագիրն մէջ ի ս. Աստուածածին Խոտա- կերաց վանուց, յամին ՅԾԹ=910, կար- դամք. «Ի տարին երեք քառասունք կա- տարեն մեղուցեալ հոգւոց մերոց» (Ստ. Որբել. պամ. ԽԳ): Երեք քառասունքն հա- րիւր քսան օր է. եւ տարւոյն շաբաթը, կիւ- րակէք եւ տէրունականք հազիւ բաւէին միայն այդ տիկնոջ պատարագաց. իսկ այլ նուի- րատուաց: Հետեաբար երեք քառասունքը պարտէին ամէն օր անընդհատ կատարել: — Փիղիպպէի սիւնեաց իշխանին՝ ի ս. Գրիգոր Տաթեւոյ, յամին ՅՂԲ=943. «Ի վարդա- վառի աւուրսն մի քառասունք առնեն ան- խափան» (Որբել. ԾԱ): Վարդավառի տօնն այդ զարուց մէջ դեռ մի օր միայն էր. * ուստի այս պատարագաց մատուցումն իմա- ցուի՝ այդ օրէն սկսեալ քառասուն օր յա- րատել: — Մրենոյ եկեղեցւոյն (աշխար- հիկ) արձանագիրն մէջ, ի ՆԽԱ=992. «Պարախ իմ ընդեցեալ... զբարեկենդանին

* Բցար. շրկնց. հ. Գր. Աւետ. 464: Յամին 1284 զրուած տօնացոյցն (յէջ 20*) ըստ հին կարգադրութեան տակաւին մի օր ունի:

ռարքաք աւրն պատարագն... յիմ անուն մատուցանե» (Հ. Ներս*. 196): — Արձնդր. Շահանդիստոյ թագուհւոյ սինեաց՝ ի Տաթև, ի Նիւլ=988. «Զվարդաւառն քառաւանսն պատարագ անել» (Որբել. ԾԴ). Փիղիպպէի արձանագրին ոճով:

ԵԱ դարուն նոյն սովորութիւնն յառաջ երթայ: Բագրատունեաց կատրանիդէ թագուհւոյ արձանագրին մէջ ի կաթողիկէն Անուոյ, յամին ՆԾ=1001, սահմանի՝ «Զվարդաշարին յիսնեակսն միով քառաւանս կատարել» (Հ. Ներս. 117). անընդհատ ինչպէս նախորդքը: — Արձնդր. պահլաւունի Վահրամ պատրիկ՝ Մարմաշենի վանուց մէջ, ի ՆԶԸ=1029. «Տարին 2 քառասունք» (Շիրակ**, 148), որ է երկու հարիւր քառասուն պատարագ. զորս եթէ միայն երկու օր մատուցանէին յեօթնեկի, երկու տարւոյ մէջ հազիւ աւարտէր: — Արձնդր. ի ս. Գրիգոր Ապուղամբեանց՝ Անուոյ մէջ, ի ՆԶԹ=1040. «Զամեն ռարքաք իմ բեռն Սեղաի եւ զշաբաթն իմ եղբարն» (Հ.

* Տեղգր. ի փոքր եւ ի մեծ հայս՝ Հ. Ներսիսի Սարգսենի:

** Շիրակ, ինչպէս յետոյ Սիսական եւ Այրարատ, են տեղագր. Հ. Ղեւ. վ. Ալիշանի:

Ներս. 135): — Այս դարու բաց ի պատարիչ պատարագաց՝ եօթնեկի մէջ ստեպ պատարագելը սովորական արաւ նա եւ տօնելի սրբոց բազմանալն ի ձեռն Գր. վկայասիրի, որ ձոխացոյց զճաշոցն «ըստ ամենայն տաւնից ի զէպ սաղմասիւք եւ ընթերցումսովք աստուածախաւսիւք»*:

ԵԲ դարուն նոյնպէս: Տեսանք առ այս (յեջ 23) Լամբրոնացոյն վկայութիւնքն ի Մեկն. պորգ: Նա զրէ եւ. «Քրիստոսի՝ ամենայն առաջ վասն մեր պատարագելոյն յամենայն տեղիս» (179 եւ այլն): Եւ ի թղթին առ Լեւոն թագ. ** ասէ. «Ունելով զՔրիստոս վասն իմ օր ըստ օրէ առաջի Աստուծոյ հօր պատարագ» (217):

ԵԳ դարուն դարձեալ նոյնպէս: Սմբատ իշխան սինեաց ի ս. Նախավկայն Նորավանից յամին ԶԹ=1261 արձանագրէ. «Միաբանքս հաստատեցին զաւագ խորանն որ հանապազ պատարագ պարոնացն անեն. զշաբաթն եւ զկիրակի Լիսարտի, հինգշաբաթ Ասիային, զերկուշաբաթ ու զերեքշաբաթն Ելիկումին, չորեքշաբաթն Իվանէին,

* Տես յեջ 18* ցուցուած իւր յեշտակարանի մէջ:

** Տպ. ընդ Գր. Տղայի ի Վենետ. յամին 1865:

ռչրքարն Փախրաթուլային» (Սխական, 190): — Դարձեալ նոյն դարուն ՅՀ. արճիշեցի ի Մեկն. պարզ. յետ յիշատակելու քառասնից սովորութիւնը՝ յաւելու. «Սահմանեցաւ յամենայն աւուր պատարագ մատուցանել. զի ոչ է աւր՝ յորում ոչ լինի մահ մարդոյ, վասն որոյ պարտ է յամենայն աւր պատարագ առնել» * (35):

Համառօտ ասեմ, մինչեւ ժե. դար զեռ հանապազօրեայ պատարագումն յայտնի է ինձ: Գրիգոր տաթեւացի իւր քարոզադրին ** մէջ ասէ. «Այսպէս կարգեցին ի կանոնս հարքն սուրբք, զի յաւուրս քառասնորպաց պահոցս պատարագ ոչ մատուցանեն, բաց ի շաբաթէ եւ ի կիրակէէ» (Հտ. ձմր. 356). յորմէ հետեւի՝ թէ արտաքոյ պահոց՝ այդ երկու օրերէն զուրս այլ պատարագէին զեռ, ինչպէս յիշէ եւ այլուր «մի անգամ պատարագին յառնչ» (Հտ. ամբ. 169), որ է ամէն օր ըստ առաջին սովորութեան:

Աստի յառաջ երթամ ցծե. դար, ուր Զաքարիա կամ Զաքէոս պատմիչ՝ Յակոբայ Դ կաթողիկոսին համար (մեռեալ յամին

* Տպ. ի Կ.պոլիս՝ յամին 1717:

** Կ.պոլսոյ 1740—1ի տպագիրը գործածեմ, չաւնելով ի ձեռին գրչագիր՝ որ բաղձալի էր:

1680) աւանդէ տակաւին, թէ նորա մահուան օրն՝ «ամենայն երկոռչարարի՝ առնեն պատարագ քահանայքն Ղալաթայու» (Բ, ԽԶ): Եւ նորա յաջորդին Եղիազարու համար այլ, թէ ս. Գայիանեայ վանաց մէջ «Հաստատեաց եւ միաբանս, զի ժամ եւ պատարագ մատչիցի հանապազ» (Բ, ԺԲ). հանապազն ինչպէս ժամերգութեան, նոյնպէս եւ պատարագին համար հանապազօրի նշանակութիւն չունի: Զայս հաստատէ եւ հետեւեալ գէպը, զոր նոյն պատմիչ (յամին 1687) ի ծայր Կոնդակին Յովհաննու վանից՝ աւանդէ իւր Մարգարէ անուն հօրեղբօր՝ Քանաքեռի վանականի համար, թէ նոյն իսկ «Յաւուր մեծի ոչրքարին հրամայեն նման առնել պատարագ. եւ նա ոչ զիտելով զսորհուրդ աւուրն՝ առնէ պատարագ» հրամանաւ իւր եպիսկոպոսին. որոյ համար պատժուի Առաքել կաթողիկոսէն: Ահա թէ այդ ժամանակ զեռ որչափ անխտրութիւն էր աւուրց մէջ՝ պատարագելու մասին: Քան զՔանաքեռի գէպքն յիսուն տարի յետոյ Հաննա վրդ. Երուսաղեմի պատմութեան * մէջ աւանդէ, թէ հայք առ հասարակ ամէն օր պատարա-

* Տպ. ի Կ.պոլիս՝ յամին 1767:

գէին ս. տեղեաց մէջ՝ վաղեմի օրինօք, օր մի միոյն եւ օր մի միւսոյն մէջ կարգաւ (յէջ 111, 300):

Հաստատելու համար՝ թէ Թ — Ժ է՝ դարուց մէջ հանապազօրեայ պատարագն ընդհանուր էր եւ անընդհատ, եւ ոչ մասնական եւ առժամանակեայ, քաղեցի վկայութիւնքս այլ եւ այլ վարերէ. այլ եւ զանազան գաւառներէ, որպիսիք են Սիւնիք, Անձեւացիք, Ռշտունիք (Նարեկ), Շիրակ, Կիլիկիա, Արճէշ, Վաղարշապատ (ս. Գայ.), Կոտոյք (Քանաքեռ), Պաղեստին եւ Կոստանդնուպոլիս: Այսոց հետ գան միանան նա եւ ճաշոցը կամ տօնացոյցն եւ պատարագի մատեանք, — ըստ նորոգ կարգադրութեան՝ որ չկանխէ քան զհանապազօրութիւն պատարագի, — որք եօթնեկին եւ տարւոյն առեւտրաց համար ունին պատարագի յատուկ ժամամտեր, փոխք, շարականք, աշխուք, աւետարանք եւ սրբասացութիւնք: Եւ զխոնարհութեան հասարակաց գործածելի մատեանք էին:

Ժ. Տարւոյն մէջ զարտուղութիւն կազմէին քառասնորդական եւ առաջաւորաց պահք: Տեսանք յառաջ Իմաստասիրին խօսքը (յէջ 20), որ աղուհացից մէջ շաբաթ եւ կիւ-

րակէ միայն պատարագելի զնէր: Տեսանք եւ Տաթեւացւոյն ասածը նախորդ յօդուածիս մէջ (յէջ 28): Այս սովորութիւն կայր ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ. Լաւողեկեայ Ժողովն (յամին իբր 363) իւր Խմ կանոնով, եւ Բ Տրուղեանն (յամին 692) իւր ՄԲ կանոնով արգելած են պատարագել այդ միջոցի մէջ՝ բաց յերկուց աւուրց, եւ բաց յԱւետմանէն ըստ երկրորդ ժողովոյն: Նիկիոյ Բ անվաւեր կանոնն այլ նոյնն աւանդեն (կան. ճԳ հայ օր.):

Տաթեւացին այլուր եւ «հինգ օր առաջաւորն ընդ աղուհացիցն համարեալ՝ լինի քառասուն օր» ասէ (հտ. ձմր. 150), որպէս եւ Գր. արշարունի է վարուն (ԼԱ): Այս պատճառաւ եկեղեցական մատեանքն այլ թէ աղուհացից եւ թէ առաջաւորաց մէջ պատարագի ընթերցուածներ չունին, բաց ի շաբաթ եւ կիրակէ: Ապուղամբեանց վերոյիշեալ (յէջ 26) արձանագիւրն եւս յամին 1040՝ յաւելու. «Եւ առաջաւորացն ոչրարսին եւ աղցացն ոչրարսւնոյն փոխան՝ յարձակ աւուրքն արացն Ը աւր»: Յեւս ԺԳ դարու զրէ եւ ՅՀ. արճիշեցի. «Ոչ կարեն քահանայքն կալ ի խորհրդեանն... յաւուրս աղոթհացից եւ առաջաւորաց, զի ոչ է աւրէն

պատարագելոյ» (35): — Այս ամենէն հետեւի՝ որ Քանաքեռի «մեծի ուրբաթի» պատարագը (յեջ 29) մասնական զիպուած էր, որով եւ արժանացաւ պատժոյ:

Ը դարուն ոմանք զեղծանելով՝ սոյն պահոց մէջ շաբաթ եւ կիրակի եւս չպատարագէին. «Են ոմանք, զրէ այլուր Խմաստասէրն, որք ի սուրբ քառասներորդս պահոցն զշաբաթ եւ զկիրակի օրն ընդ տրտմութեամբ եւ ընդ ապաշխարութեամբ արկանեն որպէս եւ զայլ եւս հինգ աւուրսն զանցեալ. ոչ տան թոյլ զփրկչականն ի նոսա կատարել զպատարագ» (13): Սուրբ հայրապետս սաստկապէս կոռեցաւ այդպիսի պահողաց գէմ, պահանջելով պատուել այդ աւուրց մարտիրոսաց եւ յարոշրեսն յիշատակները (16), մինչեւ անգամ ազատութիւն այլ տալով յէ ժողովին Դսնայ «պահելոյ եւ լռածանելոյ» այդ օրերն ըստ «աւանդութեան եկեղեցւոյ» (25), զոր գտնեմք եւ եւ զարուց մէջ այլ, (ս. Սհկ. ի Սոփ. Բ, 113. եւ Գր. արշարունի):

ԹԱ. Կարելի կարծեմ ցուցնել հաւանականաբար՝ թէ երբ եւ ինչպէս սկսաւ փոփոխիլ պատարագի հանապազօրոգութիւնը: Յամին ԶԺԸ=1469 ի Բիւրական գրուած

Յամին ԶԺԸ=1469 ի Բիւրական գրուած մի Յիսուս որդոյ յիշատակարանի մէջ՝ Տեղերոյ ս. Աստուածածնի նորոգիչ Սարգիս վարդապետի համար կարգամբ, թէ «Ած. զինքն արհնի՝ որ սբ. Աստուածածնի դուռս ի բաց պահի, շաբաթ ոչ կիրակի պաշտան ու պատարագ չինի՝ որ իսկի չխափանի» (Այբբ. 148): Վաղեմի եղանակն է (յոգ. 9) որ յայտնուի վերստին: Պիտի կարծէի՝ թէ այս գէթ աշխարհիկ եկեղեցեաց մէջ հանապազօրեայ պատարագի հետ զուգընթացաբար շարունակուէր ի սկզբանէ, եթէ լինէր քան զժեղարդ հնագոյն վկայութիւն՝ Կոթայ, Մրենոյ, Անոյ, Խոսրովու եւ Լամբրոնացւոյ ներկայացուցած սովորութեան հակադէմ, եւ չլինէին եկեղեցական գրեանք՝ սեպհականք վանականաց եւ աշխարհականաց: Քառասուն պատարագաց՝ ուրեմն եւ հանապազօրոգ մատուցանելու սովորոյթը՝ կայրասէ Լամբրոնացին «յեկեղեցիս եւ ի վանորայս» միանգամայն (Մեկ. պտրգ. 63):

Յետոյ հանդիպեմք մի այլ վկայութեան. Առաքել պատմիչ դարբնեցի աւանդէ, թէ ի Սիւնիս Հարանց անապատի մէջ ժեղարու սկիզբն բաց ի տէրունական տօնից՝ նոյնպէս շաբաթ եւ կիրակի միայն պատարագէին

(ԻՍ, 195 *): Սակայն Քանաքեռի նախայիշեալ սովորութիւնը նոյն ժեղարուն այդոր հակառակ գտնեմք. որպէս նա եւ Երուսաղեմին ժԸ դարուն (յէջ 29): Եւ աստի երկու ինչ հետեի: Առաջին՝ թէ ժեղարէն սկսած էր տակաւ պատարագին հանապազօրեայ մատուցման դադարումն. բայց ժեղին եւ ժԸին դեռ չէր բոլորովին տիրապետած, որով հանդիպէր ի Քանաքեռ եւ յԵղմ. դեռ մնացած նախկին սովորութեան: Եւ երկրորդ՝ թէ այդ փոփոխութիւն չէ եղած եկեղեցական միաձայն կարգադրութեամբ մի, — ապա թէ ոչ՝ սովորութեան միակերպութիւն պիտի լինէր, — այլ թուութեամբ. զուցէ եւ ոմանց հնոյն դառնալու նախանձով:

Այսօր զանազան վիճակաց մէջ դեռ յարատեւ պատարագել յեթնակի՝ բաց ի շաբաթէ եւ կիրակէէ՝ նա եւ չորեքշաբաթին կամ հինգշաբաթին, անմիաբան սովորութեամբ: Բայց Երուսաղեմի սուրբ տեղեաց մէջ, ինչպէս եւ կաթողիկեայ հայք ամեւնայն ուրեք, դեռ ամէն օր պատարագեն՝

* Տպ. ի Վլադպատ. յամին 1884: — Նոյն երկու օրերը մատուցանէին նա եւ Տփղեայ «բոլոր եկեղեցիք» ըստ կտակի միում ՌճԴ 1743 ամին. (Լումայ, 1899, Բ, 280):

նոյն իսկ քառասնորդաց մէջ՝ բաց յաւագ ուրբաթէ, զոր մօտաւոր հնոյն անընդհատ տեւողութիւնը համարիմ:

ԺԲ. Այժմ ատենական ժամագրոց մէջ կայ մի նոր պաշտօն՝ զետեղուած յետ ճաշոյ աղօթից, որ կատարուի առաւօտեան ժամերգութեան հետ եւ ի թիւ այն օրեր՝ յորս պատարագ չկայ, բաց ի քառասնորդական եւ առաջաւոր պահոց, եւ կամ երբ այս միջոցիս մէջ զիպուածով զանց լինի շաբաթու կամ կիրակէի սովորական պատարագը:

Չայս պաշտօն գտնեմ նախ ժեղարու զրջ. եւ տպ. մեծ ժամագրոց մէջ պէսպէս կազմութեամբ. յորմէ գուշակուի նոյն դարուն խմբագրին եւ փոխանակելն հանապազօրեայ պատարագին*: Եւ է համառօտ միացումն երկու ծայրից խորհրդատեարին, փոփոխութեամբ մասանց ինչ «ըստ պատշաճի աւուրն» եւ առանց ներկայութեան ս. խորհրդոյն:

Բայց կաթողիկեայ հայոց մէջ, որք ամէն օր պատարագեն, բնականապէս գոյութիւն չունի այս պաշտօն:

* Այդ լատինաց մէջ այլ կայր եւ յեշուէի ծԳ զարէն՝ չոր պատարագ անուամբ եւ տարբեր հանգամանօք. (Միգնեայ Համայնագիտարան, Բ, 804):

ԳԼՈՒԽ Բ

ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՄԱՏՈՒՅՄԱՆ ՏԵՍԱԿԻ

Այլ եւ այլ ժամանակներ երեւած են մեր մէջ պէսպէս կերպեր պատարազի, զորս ունիմ ցուցնել հոս կարգաւ: Եւ խնդիրը բաժնելով, առաջիկայ գլխոյս մէջ պիտի խօսիմ ազգին յատկապէս աշխարհիկ վիճակաւորաց սովորութեան վերայ. իսկ վանականաց մասին՝ յաջորդ գլխոյն մէջ:

Ա. Գիտեմք՝ թէ նախկին բրիտանացի խորհրդական աւուրց մէջ մի միայն պատարագ մատուցանէին: Այս բանին վկայք են ս. գրոց եւ այլոց բանք՝ զորս տեսանք յէջ 7—9: Նոյնպէս ս. Իգնատեայ թուղթն առ Եփես. (գլ. Ի), եւ առ Փիղադելի. (գլ. Դ):

Այդոր մեզ եւս սովորական լինելոյն կան զանազան փաստեր: Նախ՝ եկեղեցւոյ կազմութեան հանգամանք, որով ըստ հայկական հնադոյն սովորութեան՝ իւրաքանչիւր սրբաւայր միայն մի խորան ունէր: Պատմիչք եւ հարք խօսին միշտ մի սեղանոյ վե-

րայ: «Եդ անդ զհիմունս եկեղեցւոյն եւ ուղղեաց սեղան» (Ագաթ. ճԺԵ եւ այլն). «Անդ շինեալ էր զսուրբ եկեղեցին եւ ուղղեալ սեղան յանուն տեառն» (Փաւստ. Գ, ԺԿ): «Զտաճարս աղօթիցն՝ յորս սուրբ եւ աստուածընկալ սեղանն է հաստատեալ, յորոյ վերայ կատարի...» (ս. Սհկ. ի Սոփ. Բ, 84): «Հանապազ հացանայ յեկեղեցիս ի վերայ սուրբ սեղանոյն» (Եղիշ. մանգր. 225): «Զսեղանն՝ յորոյ վերայ պատարագն Բրիտանոսի մատչի» (Յհ. իմ. 26). եւ այլք: Եւ Լամբրոնացին ի Մեկն. պտրգ. բողոքելով սեղանոց բազմութեան գէմ, ասէ՝ թէ «Մի սեղանովն բաւականացաւ Անուոյ կաթողիկէն» (108), զայդ համարելով որպէս հին եւ հարազատ*: Այսպէս ունի նա եւ

* Անուոյ կաթողիկէն կառուցուած է ժ. դարու վերջերը: — Լամբրոնացին նոյնպէս միասեղան յայտարարէ «Կոստանդնուպոլսի մեծ եկեղեցին... եւ Երուսաղեմի սուրբ Սիոնն, եւ Անտիոքայ սուրբ Պետրոսն, եւ Տարսոսի սուրբ Սոփին» (անդ): Այսպէս հին ժամանակ եւ աւանայն տաճարք, սկսեալ առաքելոց ժամանակէն (Իգնատ. առ Փիղղելի. Գ): Ակնեքեւ է այս եւ վաղեմի եկեղեցեաց նկարագրաց մէջ որ կան եւրոպացի հնախօսից քով, որոց յար եւ նման է մեր նախնեաց աւանդածն այլ: — Եկեղեցւոյն արեւելակողմն էր «քեմ չորեքկու-

Տեկորոյ եկեղեցին՝ համարեալ Ե զարուն կառուցուած (Հ. Ներս. 205. — Շիրակ, 131), եւ այլ հնազոյնք: Դարձեալ ծանօթ է հնագիտաց, թէ յետ բարձման հալածանաց քրիստոնէից՝ հաստատեցաւ հանդիսիւ կամ ձայնաւորութեամբ մատուցանել պատարագը. եւ մեր նախնեաց քով այլ նոյնպէս յիշուած զընեմբ (զդ. Գ., Ա. — Բ.): Դարձեալ պատարագի համար ի սկզբան կային հաստատուն

սի» (Տեւել ՍՀկյ. ի Սփ. Բ. 47, 54), որ Ե դարէն նա եւ կիսաբոլոր կոնքով վերջանայր (յակդժ. եկեղ. ի Շիրակ, 65, 152, եւ յայլս), ունելով երկուստեք՝ արդի կողմնակի խորանաց տեղ՝ մի մի քառակուսի կամ կոնքաձեւ սենեակ (անդ), սարկաշագանոց, խորհրդանոց կամ աշանդատուն (տօնաց.) կոչուած ի նախնեաց, փոխանակ արդի որմամբ ընծայարանաց: Բեմի վերայ կայր միակ «նեղան չորեքկուսի» տափարակ (Տեւել, 48), ունելով շուրջանակի մի ճոխ «պաակ» (ՅՀ. աւձ. 140) կամ «կամար» (ՅՀ. կթղ. 12) կամ «գօտի» (Սմբ. արգր. 114): Եւ իւր վերայ կրէր մի «խորանարդ» (գմբեթաձեւ) հովանի՝ «տետրասկեղ» (յն. որ է քառատանի) կոչուած (Տեւել, 47, 54), եւ իւրօք իսկ յեցած չորս սեւեռ վերայ (պատկեր ի Պարգմտ. Գթրճ. 738), եւ ի գագաթան «խաչ» մի (Տեւել, 48, 55): Տետրասկեղէն կախուէր մի «յոյժ բարակ կտաշ՝ սպիտակափայլ գունով», որ է վարագոյրը, (ժ. դարուն արդէն «գունակ գունակ երանգս» ստացած. ՅՀ. կթղ. 117), բա-

ժամեր, ցերեկի յետին ժամերէն մին՝ իննբորոյր, կամ երրորդը (զդ. Դ): Արդ՝ մի սեղանով, հանդիսիւ եւ որոշ ժամաց մէջ, մանաւանդ իննբորոյին, բնականապէս չէր կարելի մատուցանել օրն աւելի քան մի պատարագ:

2 զարուն, ուր տեսանք թէ եօթնեկի մէջ հաղիւ երկու օր պատարագէին, Դունայ ժողովը գրէ՝ «ի պատարագէ կիւրակէից եւ տօնից», եւ ոչ ի պատարագաց. «զաբաթու պատարագ», եւ ոչ պատարագս (յեք 19):

Ժանուած ի «փեղկս» կամ ի «մատունս» հաւանօրէն ըստ թուոյ սեանց կամ կողմանց. որով «խորանաձեւ» ուստի չորս կողմանէ՝ ծածկուէր միշտ «սեղանն (ցատորոտ, զի վարագուրին մի փեղկին բացմամբ կարաց տեսնել զայն Սահակ.) եւ որ ի նմա խորհուրդն» (Տեւել, 47-8, 54-5), զի սովորութիւն էր «պատարագին մասն անպակտ մնալ ի խորանին» (ՅՀ. աւձ. 140). եւ բացուէր ի սկիզբն պատարագի (նոյն, 141), այսօր մէջ եւս փակուելով ս. խորհրդոյն ճաշակման մօտ (Մարտիգնի, բոր. եկ. հնթ. 175): Իսկ «ընդ ահեկէ բեմին» գրուած էր եպիսկոպոսական «արքա մի բարձր չորեքկուսի», ծածկուած եւ սա «թանձր կտաշով», այս ինքն առանձին վարագոյրաւ (Տեւել, 49, 58). «զարքա բեմին» յիշէ եւ ՅՀ. աւձ. (141) եւ այլը: — Այս ամէն հանգամանք, աւելի մանր բացատրած թէ եւ տարբերութեամբ ինչ ի Պարգմտոյցս. Հ. Գաթրճեանի (726-54), ահա մի միայն սեղան ցուցնեն հին ժամանակ:

ԺԲ զարուն, յորում ամէն օր պատարաւ
գեղը սովորական էր (յեւ 27), Շնորհալին
ընդհանրական թղթոյն* մէջ խօսելով առ
քահանայս՝ ասէ. «Զմիտս եւ զգայարանս
պարտական էք պարտակել... առաւել յայնմ
աշուշը՝ յորում յԱստուած մերձենալ հան-
դերձեալ իցէք» (1/47): Ուրեմն ամէն քա-
հանայ ամէն օր չպատարագէր, այլ կարգաւ:

ԺԵ զարու սկիզբն Գր. տաթեւացի քա-
րողագրին մէջ համեմատէ հին օրինաց քա-
հանայապետին «մի անգամ մուտն ի տա-
րին (եւ) մի անգամ պատարագիլն յաշուշը»
(հտ. ամբ. 169). տես իւր խօսքն եւ յեւ
72—3: Նոյնպէս ԺԶ զարուն Հարանց անա-
պատի մէջ այլ եւս լոկ մի պատարագ մատ-
չէր խորհրդոյն սահմանեալ օրերը՝ շաբաթ
եւ կիրակի՝ ըստ Առաքելոյ (ԻՍ, 196):
(Վանականացս այս սովորութիւնն, հակա-
ռակ նոցա նախկին ընթացից՝ (Գ. Գ) ա-
ռուած էր աշխարհիկ եկեղեցականութենէ):

Եւ այս ոճով այնպէս պատահէր, որ երբ
գեո ամէն օր պատարագելու սովորութիւն
չկայր, կամ երբ եղաւ եւ բարձաւ, իւ-
րաքանչիւր քահանայ մի կամ աւելի եօթ-

* Նամականի իւր. տպ. ի Վենետ. ի 1858:

նեկաց մէջ հազիւ մի անգամ պատարա-
գէր: Եւ աւելի ստեղծ էր պատարագն հա-
նապազօրեայ էր:

Բ. Աշխարհիկ վիճակաւորաց այս երկօ-
րեայ կամ հանապազօրեայ միակ պատարագն
ընդհանրապէս միշտ հանդիսաւոր էր: Մինչեւ
Ը դար արդէն անհանդէս պատարագ չկայր
(Գ. Գ, Ա — Բ). ԺԲ զարուն նոյնպէս հանդիսիւ
մատուցանէր Տարսնի եպիսկոպոսն (յեւ 46).
նոյնպէս ԺԶ զարուն՝ նախայիշեալ Հարանց
անապատի մէջ (Առաք. ԻՍ): Հետեւաբար
այս էր հասարակաց ընթացքը:

Գ. Սակայն ոմանք յաշխարհիկ քահա-
նայից՝ հակառակ այս ընդհանուր սովորու-
թեան՝ իւրաքանչիւրն եւս զատ զատ մատու-
ցանէին ի միում աւուր, եւ ամէն օր, իւ-
րեանց ստացած ողորմութեանց պատճառաւ.
եւ այս սկսեալ այն ժամանակէն, յորում
այս սովորոյթ մուտ գտաւ զլիաւորապէս մեր
վանականաց մէջ՝ թիւ պատարագաւ հան-
դերձ, զոր ունիմք տեսնել Գ զլիսոյն մէջ:
Սյուպէս՝ Բ զարուն ի Կոթ (յեւ 60—1), ԺԳին
Մշակավանս եւ ԺԴին յԱնի (յեւ 76):
Ի Մշակավանս եւ ԺԴին յԱնի յիմեանց
Այս օրինակը, այդպէս հեռիք ի միմեանց
ժամանակաւ եւ տեղեւ, զբաւական են
սոյն սովորութեան գեո այլ եկեղեցեաց եւ
այլ ժամանակաց մէջ եւս գոյութեան:

Այժմ ընդհանուր կաթողիկեայ հայք տա-
կաւին սոյն ոճով վարին, թէ եւ ոչ եկե-
ղեցական ստիպիչ կանոնաւ, կիրակէից կամ
տօնից մէջ յաւելլով եւ մի հանդիսաւոր պա-
տարագ: Իսկ յայլ հայս ընդհանրապէս մատ-
չի մի միայն պատարագ՝ աւելի կամ նուազ
հանդիսիւ՝ սուրբ խորհրդոյն սահմանեալ ա-
ւուրց մէջ:

Պ. Պատարագն առ նախնիս կատարէր
կամ մի հոգի, կամ բազմութեամբ՝ եթէ մա-
նաւանդ խորհրդածուն եպիսկոպոս էր: Առաջ-
նոյն համար, իբր բան զերկրորդն աւելի սո-
վորական, բաւական համարիմ ընդհանուր
եկեղեցւոյ յայտնի սովորութիւնը: Ունիմք եւ
Առաքելոց դործոց վկայութիւնը, թէ Պաւղոս
ի Տրովադա ի ներկայութեան այլ երիցանց
միայնակ «եքեկ զհացն» (Ի, 14). Ղուկաս՝
«ը յայլ տեղիս միշտ յոգնակի խօսի՝ «գա-
ղարեցաք, եկաք, հասաք» եւ այլն, այդ
բեկման մէջ այդպէս եզակի բարբառելով
ցուցնէ՝ թէ Պաւղոս միայն պատարագեց,
հարկաւ հաղորդելով աղքատներակայքն ըստ
սովորութեան ժամանակին:

Զկայ տարակոյս՝ որ մեզ այլ սովորա-
կանն էր մատուցումն ի մի հոգւոյ: Հանա-
պագօր պատարագի զարուն տեսանք առ

Շնորհաւոյն, որ բոլոր քահանայք ամէն օր
յԱստուած չմերձենային. նոյնպէս եւ Հա-
րանց անապատի մէջ (յէջ 40), եւ այլն:
Եւ ցայսօր ամբողջ ազգը նոյնը միայն պահէ:
Այս մասին խնդիր կամ քննութիւն անշուշտ
աւելորդ է:

Ե. Աւելի հետաքրքրիչ է երկրորդ կէտն.
այս ինքն, զի հին դարուց մէջ սովոր էին
քահանայք եպիսկոպոսին հետ եւ կամ ե-
պիսկոպոսունք ի միասին պատարագել * . եւ
այս լինէր ըստ հնախօսից աւելի հանդի-
սական օրերը: Սա յունաց մէջ պահուած
մնայ ցայսօր՝ հետեւեալ ոճով: Տեղի ունի
նոյնպէս աւելի տօնից մէջ. (իսկ լուր օրեր
մի հոգի մատուցանէ՝ միշտ հանդիսիւ): Եպիս-
կոպոսն՝ եթէ կայ, եւ թէ չկայ՝ մին ի քա-
հանայից, լինի գլխաւոր պատարագիչ, ինք
միայնակ կատարելով կարեւոր աղօթքները.
իսկ անկարեւորքը՝ միւս քահանայք, մին այս
ոք եւ միւսն այլ ոք ասելով կարգաւ:

* Առաքելոց կանոնք, Ը. (Ա. ԻԸ, Բ. Ը հայ
օր.): Ս. Իգնատ. առ Փիղադելի. Դ: Ս. Ա-
թան. ջատագ. Բ: Նիկիոյ անվաւեր Բ կանոնաց
մէջ այլ կայ այդ. «Ոչ է պարտ երեցանց ա-
ռանց եպիսկոպոսին ի սեղանն ելանել՝ նախ
քան զեպիսկոպոսին ելանել եւ նստել» (կան-
նօք): Յովհ. Ը, թղթ. առ Ժող. Քաղկ. ԺԳ:

Գլխավորն եթէ եպիսկոպոս է, ինքն հաղորդէ միւս քահանայքը, զնելով ս. մարմինը նոցա ձեռաց մէջ, եւ սկիհէ մերձեցունելով նոցա շրթանց: Իսկ եթէ քահանայ է, այլ պաշտօնակիցք խորանէն անձամբ առնուն կարգաւ ի ս. նուիրաց եւ ճաշակեն: Սարկաւագունք այլ պարտաւոր են հաղորդիլ յայնժամ, ս. մարմինը ձեռաց մէջ ընդունելով, եւ սկին պատարագիչը մատուցանելով միշտ:

Այս սովորութեան յիշատակն յԺԲ-ԺԳ դարս մեր մէջ այլ գտնեմք, թէ եւ քան զայժմու յունացը փոքր ինչ տարբեր: Լամբրոնացին ի Մեկն. պտրգ. զքահանայս զնէ իւրեանց վիճակին յատուկ զգեստուց մէջ եպիսկոպոսին հետ. այսպէս ի խնկարկութեան (309-11). յետոյ մինչ սա «խոնարհի եւ աղօթի ի ծածուկ, եռնկպէս եւ քահանայք ընդ նմա զաղօթս զայս. Տէր Աստուած մեր, որ կարգեցեր» (202). նոյնպէս եւ յետ վերաբերութեան «զձեռն իւր լուանայ քահանայապետն հանդերձ պարկեշտ կարգօքն քահանայից» (338). զարձեալ՝ «աղօթիւքն զոր ճատռցիկն (եպ. եւ քհյք.) առ Քրիստոս» (339). եւ վերջապէս՝ «հաղորդեցուցանէ եպիսկոպոսն ... զքահանայսն»

(223): Եւ նոր ձեռնադրելոց համար գրէ. «թէ եպիսկոպոս է, ընդ այլսն պատարագ» * (214):

Ոչ միայն քահանայից ընդ եպիսկոպոսին, այլ եւ իրերաց հետ մասնակցութիւնը ցուցնէ եւ յորդորէ Լամբրոնացին հետեւեալ ձեւով. «Քահանայ՝ որ որիչ կամի զպատարագն առնել, մի՛ զատցի ի խաւարային ուժ բոլոնսն, այլ մնասցէ ի մեծ եկեղեցին, եւ աշագեթիցոռն պաշտօն արասցէ, եւ ընդ նմին հաղորդեցի» (227):

Յելս ԺԳ դարու ՅՀ. արձիշեցւոյ Պտրգ. մեկնութենէն եւ Ստ. սիւնեաց եպիսկոպոսի եւ պատմչի առ Գր. կթղ. անաւարդացի գրած թղթէն (յիւր պտմ. ԿԹ) իմանամք նոյն սովորութեան տակաւին շարունակու-

* Եւ յաւելու. «Ապա թէ քահանայ, ի հիւսիսոյ կուսէ կանգնի, ունելով զքէմս ի սեղանն, եւ զնէ զերկու ձեռսն ի սեղանն ի վերայ միմեանց, եւ եպիսկոպոսն առնու զմաղղմայն հացովն, եւ զնէ ի վերայ ձեռին նորա եւ անդր օրհնէ, եւ անդ մնայ անշարժ, կրկնելով զնոյն մինչեւ ի կատարումն խորհրդոյն եւ հաղորդելոյն» (214). յորում հաղորդէր եւ ինքն եպիսկոպոսէն (225) ըստ այժմուս: Այս միայն ձեռնադրութեան պատարագի մէջ. իսկ այլոց մէջ բնականապէս դարձեալ ի միասին պատարագէր եւ նա:

թիւնը, ուստի եւ ի Լամբրոնացւոյն եւ իւր հետեւողներէն զործադրուած՝ եւ ոչ լսկ յարգուած լինելը: Գրէ իսկ Տարսոնի եպիսկոպոսն առ Լեւոն, թէ միշտ « պաշտօնէից սպասաւորութեամբ » կամ « պաշտօնէիցն պատու» պատարագէր (218), այն է քահանայիւք եւ սարկաւագօք:

Չ. Նոյն հայրն երկու ձեւոց ներքոյ ներկայացոյց մեզ զայդ: Մին՝ բուն ի միասին պատարագելով՝ մասնակցութեամբ աղօթից միաբանօրէն, եւ ոչ զատ զատ ըստ յունաց, եւ ճաշակմամբ. այս լինէր եպիսկոպոսական մատուցման մէջ: Եւ միւսն՝ սպասաւորելով միայն պատարագչին եւ հաղորդելով, առանց մասնակցելու աղօթից բոտ յունաց. եւ այս լինէր քահանայականին մէջ: — Սիւնեցին նոյն տեղը բողոքէ առաջնոյն զէմ՝ իբր հակառակ աղգային աւանդից. « Ի ժամ սրբոյ խորհրդոյն կատարման՝ ոչ ամբօխիւ իբր ի մարմնաւոր խորհուրդ բուսել, եւ զմի նշխարն յուծ եւ ի տասն պատարագ բաժանել... բազմացն կատարողապետ լինել եւ սրբադնագործել»: Նա այս թղթով մաքառի կիլիկեցւոց նորաձեւութեանց զէմ. հետեւաբար այս նկարագրածն յայնժամ ամբողջ ազգին չէր սեպհական: Ըստ նոյն պատմչին՝ այս-

պէս պատարագողք յենուն ս. Դիոնիսեայ մի թղթին վերայ*, յորում ինքն իրաւամբ տեսնէ երկրորդ ձեւը, որոյ հետ գրեթէ նոյն է իւր նկարագրածը, եւ այնոր իւր դաւառի կամ վերին հայոց մէջ եւս լինելը թուի ցուցնել ասելով. « Այլ ահիւ եւ զողութեամբ առանձինն ընդ Աստուծոյ միանալ. եւ թէ պատուակիցք իցեն, մերձ կացցեն (սեղանի քով) եւ ի նմանէ հաղորդեցիւն սրպէս պարգեւ... (Դիոնեսիոս) զմինն հրամայէ կատարողապետ լինել նման Յիսուսի, եւ զայլն տարրապետ լինել նման Ստեփանոսի, զորք ընդ աստուծային սեղանաւն շոքք պարեն, սրբազնադործեալ հաղորդեցուցանել կենաց հացին»: — Արճիշեցին երկու անգամ միայն յիշատակելով բազմութիւնը, յետ հանգանակին՝ ասէ՝ եպիսկոպոսը զայ « կայ առաջի սեղանոյն. եւ քահանայքն՝ զասը

* Այդ թուղթ, այժմ անվաւեր համարեալ ի քննադատից, այլ ի հնոց ընծայեալ Արիստակաւ զացւոյն, — զոր եւ Լամբրոնացւոյն յիշած եւ զործածած է ի Մեկն. պատարագի, — հասած է առ մեզ եւ գտանի եւս մեր զբնագրատան մէջ, զաղափարեալ նոյն ինքն Լամբրոնացւոյն զործակցութեամբ, ուստի եւ ծագարէն, եւ կրէ վերնագիրս. « Դիոնեսի արիստակաւացւոյ եպիսկոպոսի Թեմակաւոյ, առ Տիմոթէոս աշակերտ Պաւլոսի առաքելոյ, եպս. Եփեսոսի, Յաղագս եկեղեցականի քահանայապետութեան »:

վասը ըստ պատուոյ կան յետոյ նմին, ի մի եզերէ բեմին մինչեւ ի միւսն» (126). այլ աղօթակցելու խօսք չասէ: Եւ ապա պատարազիչ քահանայն ճաշակելով, «հրաման տայ ճաշակել այնոցիկ որք ի քահանայական կարգէն են» (254): Այս երկրորդ ձեւն է *:

Հաւանական է՝ որ առ հասարակ մի կամ միւս ձեւով միաբան պատարագելը Լամբրոնացին սկսաւ. ըստ որում տեղ մի վկայէ ինքն իսկ՝ թէ բազմութեամբ ի միասին պատարագելն հոռոմոց սովորութիւնն է (189). եւ թէ ինք «գեղեցկացուցեալ» է խորհրդամատոյցը (192). եւ նոյն սովորոյթը նախ իւր խորհրդատեարին մէջ գրտնեմք **։ Եւ զայն գովելու ժամանակ՝ աղագային նման սովորութեան մի չղիմէ զիւրն պաշտպանելու, ինչպէս ի ջատագովութիւն միութեան խորանի՝ փաստ առնու Սնույ կաթողիկէն (յեջ 37), եւ եկեղեցւոյ մէջ՝ եւ

* Տաթեւացին նորընտիր սրբնաշոր կրօնաւորի (ոչ քահանայի) համար այլ գրէ, թէ «մերձ քահանային ի ներքին բեմն ելանէ, եւ ձեռօք իւր հաղորդի» (Քրդգր. հտ. ամբ. 176): Այլ այս զեղծումն էր անշուշտ:

** Իւր պատարագամատոյցը, մեկնութեանէն զատ գրուած ի գրչազիրս, անճշգոյսութեամբ կոչուի Արանասի:

ոչ արտաքոյ աղօթելու մասին՝ մեր ս. հարքը եւ բազրատունի թագաւորքը (Մեկ. պարգ. 25—6): Այս՝ առաջին ձեւին նկատմամբ: Իսկ երկրորդին համար, պահանջելն որ քահանայք հետեւին այնմ, ինչպէս տեսանք վերագոյն (յեջ 45), նշան է՝ թէ յառաջ չկայր եւ այն: Ինքն իսկ արդէն զայն պատուիրելու ժամանակ յայտնէ՝ թէ «առ մեօք այս կարգ բնաջինջ է յեկեղեցւոյ»: — Վարդապետս անշուշտ զայդ համարեցաւ յարմար ուղին՝ խափանելու սովորութիւնը մի աւուր մէջ շատ պատարագներ ի թիւ մատուցանելու, որում ինքն հակառակ էր. (այս մասին յատկապէս ի գլ. Գ, Դ):

Սակայն լաւագոյն էր ասել՝ թէ Լամբրոնացին նորոգեց զայն. զի չէ պարտ այդպիսի համարել ս. Վրթանիսի միշտ այրոց հետ մատուցած պատարագն եւս Դ դարուն (յեջ 18): Ս. Սահակայ տեսեան մէջ այլ կարգամբ. «Էի ես ի մեծ հինգշաբաթութօյն... հաղորդեալ (վերոյիշեալ ձեւով, եւ ոչ առանձին պատարագեալ) ի ժամ երեկոյի պաշտաման սրբոյ եւ մեղսաքաւիչ խորհրդոյ կենարարին *» (Սուի. Բ, 45): Նոյնը թուի

* Այդ գէպքն հանդիպած աւանդուի «Յառաջ զատարագ. 4

ցուցնել Զ դարուն Դունայ Բ ժողովոյն Զ կանոնն այլ (յեջ 58): Զէ կարելի նոյն մոօք առնուլ Ուխտանէս եպիսկոպոսի առ Անանիա նարեկացի գրածն եւս, թէ «Անցեալ դնացեալ ի միասին՝ եւ նստեաք յեզր գետոյն որ կոչի Ախուրեան, եւ ասեաք զպատարագամատոյցն Տեառն զօրութեանց՝ զոր ասեն Աթանասի» (Պատմ. Ա, Ա): Եւ մի հին պատարագ (անճշգրտութեամբ ընծայուած ս. Սահակայ), զոր մեր նախնիք երբեմն գործածեր են անշուշտ, աւանդէ ի ճաշակման՝ թէ «քահանայն բաշխէ որոց ընդ նմա» (Գլթրճ. պտրգմ. 238): — Այս վկայութեանց հանդէպ հարկ տեսնեմ ընդունել սովորութեանս գոյութիւնը մեր Դ-Զ դարուց մէջ եւ դեռ յայս կոյս, եւ յետոյ խափանուիլը, զոր եւ Լմբ. վկայէ (յեջ 62): Զի թէ յիշեալ փաստերը չլինէին իսկ, սակայն յունաց, լատինաց եւ այլոց ունեցած հանրական սովորութեան մի մեր եկեղեցւոյն մէջ չլինելն արդէն անբնական համարելի էր:

Է. Այդոր առաջին զաղարումն հաւա-

քան զարմա ըստդմա», ուրեմն նախ քան իւր հայրապետութիւնը, որով անտեղութիւն չմտայ պատարագակցութեամբ «հաղորդեալ» լինելոյն մէջ:

նօրէն եղած է ոչ շատ ուշ այն դարէն, երբ իւրաքանչիւր քահանայի զատ մատուցումն մուտ գտաւ ի մեզ, մինչեւ Լամբրոնացին եկաւ վերականգնեց հինը: Եւ նկատելով որ այն դեռ գոյութիւն ունէր Արճիշեցւոյն եւ Սիւնեաց պատմէին օրով, եւ յետոյ այլ եւս չյիշուի, — զոր օրինակ Տաթեւացւոյն մանրակրկիտ գործոց մէջ, — կարելի է այնոր երկրորդ զաղարումը դնել յառաջին կէս ԺԴ դարուն:

Միանգամայն փափաքելի էր այնոր ցարդ յարատեւելը կամ նորոգուիլը. «Քանզի (ըստ գեղեցիկ բանից Լմբ.) եւ զայս վայելուչ կարծեմ եւ ընդ անստերիւր պողոտայն շաւիղ. զի խորհուրդ հաղորդութեան անուշանի, եւ պարտին հաղորդքն միաբան աղօթել, եւ հաւասարապէս առ միմեանս ի նոյն լալել» (189): Որ տրդարեւ վսեմ այլ է եւ պատշաճագոյն ս. խորհրդոյն, քան եթէ եօթնեկի մէջ մի կամ երկու քահանայ պատարագելով, այլոց հարկադրել ամսով կամ եւս աւելի հեռի մնալ խորհրդոյն հաղորդութենէ, որ կարի անվայելուչ է քահանայական կարգին, եւ դէմ ընդդէմ նախնական եկեղեցւոյ, յորում բոլոր հաւատացեալք՝ թող թէ քահանայք՝ հաղորդէին ամէն պատարագէ: Եւ

կամ իւրաքանչիւր քահանայ ուրոյն պատարադելով, աստուածային հասարակաց ընթերքն առանձնականի վերածել, աղաւաղել Յիսուսի մեծահանգէս զատիկը. եւ եկեղեցւոյն քանի մի սեղաններէն միանգամայն պէսպէս խառնիխուռն ձայներ հանելով, մեծ զոհին պատկառանքն եւ վեհութիւնն աղարտել. զոր եւ արեւմտեան արարողագէտը պարսաւած են յաճախ:

Ը. Կայր իսկ յառաջ եւ յետոյ քան ղ Լամբրոնացին՝ երրորդ ձեւ մի հասարակաց պատարադի. այն է բոլոր եկեղեցականաց հաղորդիլ ի միոյն, առանց մասնակցելու պատարադին աղօթից կամ սպասաւորելու. այլ նման ժողովրդեան: Այսպէս երբ նոր վանահայր ընտրուէր, «պատարագ հայրն մատուցանէ եւ ուխտն հաղորդին» ըստ հին մաշտոցի մեր զրչազրատան (զրեալ նախ քան ԺԱ. դար): Եւ Չաքարիա պատմիչ աւանդէ Լիմ անասպատին մի Յովհաննէս անուն արեւդայի (յետոյ եպոս.) համար՝ Փիղիպպոսի կիթղօրով (ԺՆ. դար), թէ համբարձման օր մի վանականքն «Հրամայեցին պատարադել զԲրիտանոս, եւ հաղորդեցան ի նմանէ ամեն նեքեան» (Ա., ԽԿ):

Այս ձեւը պահուի դեռ ընդհանուր հայոց

մէջ յաւագ հինգշաբաթու, յորում երիցադոյնը պատարագէ եւ այլքս հաղորդիմք ի յիշատակ աստուածային ընթերեաց:

Թ. Յոյնք քառասնորդաց մէջ, յորում բաց ի շաբաթէ եւ կիրակէէ՝ չպատարադեն (յէջ 30—1), կատարեն նախասրբեղոց պատարագը, որ է մի հանգիստաւոր պաշտօն ի ներկայութեան հաղորդութեան՝ որ կանխաւ սրբադործուած է կիրակէ օր. զոր եւ յետ պաշտաման ճաշակեն, հանելով մասն եօթնեկին յաջորդ աւուրց համար այլ: Այս պաշտաման ազուհացից մէջ գործածութիւնն յիշուի նա եւ Բ. Տրուդեան ժողովոյն (յամին 692) ԾԲ. կանոնին մէջ: Իսկ ըստ Չատկական ժամանակագրաց՝ (յամին 645) գործածուէր մերթ նա եւ արտաբոյ քառասնորդաց (հտ. Ա., 705—6):

Ըստ հնախօսից՝ յունաց միայն սովորական էր այս պատարագ, իսկ արեւմտեայք աւագ ուրբաթու համար միայն ընդունած էին զայն (Մարտ. բռ. 466): Բայց թէ մեր մէջ եւս չկայր հին ժամանակի, չկարեմ հաստատել կամ միտել, չունելով ի ձեռին որ եւ է փառս: Եթէ նկատեմք այս հանգամանքը, որ մինչ ուրիշ հին պատարագը հասած են մեզ ի նախնեաց, եւ շատ անգամ յիշուած այնոց

մէ, այդ պաշտօն՝ ոչ ինքն, ինքնագիր կամ
 թարգմանեալ, եւ ոչ իւր յիշատակը չերեւին
 ուրեք, իւր մեր մէջ լինելը միտելն աւելի
 իրաւացի թուի։ Սակայն յունացը կիլիկե-
 ցոց ժամանակ հայերէն այլ թարգմանուած
 է, եւ կարծուի՝ թէ ժամանակին յունա-
 մէտ հայք գործածած են զայն*։ Բայց թարգ-
 մանութեան նորութիւնը, եւ այն ի յռնաց,
 անշուշտ թոյլ չտայր մեր մէջ այնոր ազ-
 գովին գործածութիւնը. այս պատճառաւ իւր
 օրինակներն այլ հաղուադիւտ են։ Միտ
 օրինակներն այլ հաղուադիւտ են։ Միտ
 զնելի է եւ Տաթեւացւոյն, որ Հարցմանց
 դրոց մէջ յունաց ի հայոց զանազանութեանց
 կարգը դասէ « նախասրբեալ պատարափն »
 (Թ, ԺԱ)։

Այսոր նմանութեամբ գոգցես հնարուած
 է մեր այն պաշտօնն՝ որ լինի անպատարազ
 աւուրց մէջ (գլ. Ա, ԺԲ). թէ եւ հանգամա-
 նօք շատ հեռի աստի եւ այսոր անուանէն։

* Հայերէնն հրատարակեցաւ ի Սրբզն. պա-
 տարագամատոյցս հ. Գաթրճենի՝ մեր վանաց
 զըջագրատան օրինակէն, որ գաղափարուած է
 Լուգդոնի բնագրէն՝ զրուած յամին 219—1514,
 ձեռամբ Նիկաւլայոս քահանայի։ — Կայ միւս
 օրինակ մ'այլ յէջ 21* յիշուած հաւաքածոյի
 մէջ, տարբեր նախորդէն կազմութեամբ զրուած
 նոյն Նիկաւլայոսի համար՝ երբ սրկւգ. էր։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՄԱՏՈՒՑՈՒՄՆ Ի ԹԻԻ

Ա. Քրիստոնէութեան հալածանաց ա-
 ռաջին չորս դարուց մէջ ամէնը սովոր էին
 իւրեանց ծածուկ ապաստանարանաց մէջ՝
 թէ արտաքոյ եւ թէ մանաւանդ ի քաղաքս՝
 դադանի, լոփկ կամ ի թիւ պատարագել, ինչ-
 պէս յայտնի է տեղեկաց։ Դեռ Գ դարուն
 Գր. նազիրանդացւոյ հայրն առանձին իւր
 սենեկին մէջ մատուցանէր ըստ պատմելոյ
 նոյն վարդապետին (ճառ ԺԹ)։ Բայց բարձ-
 մամբ հալածանաց դադարեցաւ թիւն այլ. յետ
 յաղթանակելոյ խաչին պատշաճ էր՝ որ հա-
 լածեալ քրիստոնէութեան դերագոյն պաշ-
 տօնը կատարուէր ոչ եւս անշուք ինչպէս
 յառաջ, այլ ամենայն պայծառութեամբ։ Ոս-
 կեբերան ի մեկն. Եփես. խօսելով սովորա-
 կան կամ « հանապազորդ » պատարագի վե-
 րայ, միշտ ընթերակայ զնէ բազմութիւն
 հաւատացելոց, բարոյի կամ սարկաւագի

աղղարարութիւնը, երախայից եւ մեղաւորաց արտաքսումն եւ այլ բազում արարողութիւնք (ճառ Գ), որք միշտ հանդիսաւոր ցուցնեն պատարագը: Եւ ի մեկն. Ա. Տիմ. առէ, թէ զատկի պատարագին մէջ քան զսովորականն « ոչ ինչ աւելի տեսանէք, բայց միայն զարտաքին զարդն եւ զբազում ժողովրդոց պայծառութիւն » (Ե, 47): Նոյնպէս եւ Սեբեւիան. « Մի թէ ալ վայելչութիւն խորհրդոց ի զատկի իցէ, եւ ալ ի կիւրակէի եւ ի չորեքշաբաթու եւ յուրբաթու » (Ե, 94):

Բ. Մեր ազգն այլ նախ քան զԼուսւորիչն անտարակոյս ստիպուած էր այլոց պէս թիւ մատուցանել: Ուրբաթայրից մէջ երկու քահանայք միայն կային պատարագիչք (յեջ 13). եւ այն ծածկարանի մէջ անշուշտ չէր կարելի սարկաւագ եւ գալիքնեք գտնել՝ հանդիսիւ պատարագելու, այլ պիտի բաւականանային թիւ մատուցմամբ, փոփոխակի սպասաւորելով միմեանց, — ըստ որում հին ժամանակ թիւ պատարագն անգամ սպասաւորաւ լինէր (Միգնի հմյնգտրն. Ը, 806), նա եւ ըստ մեզ (յեջ 73): — Բայց յետ մեր աղգովին ի քրիստոնէութիւն զարձին բնական է կարծել՝ թէ միշտ հանդիսիւ պատարագէին նման յունաց: Դ զարն

ակներեւ փաստիւք չհաստատէ թիւ պատարագին այնուհետեւ ի մեզ դեռ գոյութիւնը: Ծոփաց Մամբրէ վանաց մէջ կատարուած պատարագը, զոր յիշատակէ Փաւստոս (Ե, ԻԸ), հ. Գաթրճեան թիւ համարի ի Սրբազան պտրգմ. (100): Բայց ոչ նուազ իրաւացի է հակառակն այլ կարծել ի հետեւեալ բացատրութեանց. « Կառարեին զխորհուրդ... պատարագին. — հաւելն զհացն եւ զգինին »: Նոյնպէս եւ ս. Վրթանէս ընկերներ շրջեցունէր իւր հետ՝ կատարելու ո. խորհուրդը. « Երթեալ շրջէր առանձինն սակաւութեամբ՝ կատարել զպատարագն * », ասաց Փաւստոս

* Հոս « առանձինն սակաւութեամբ » չպիտի չլիութիւլ զմեզ. զի նախնեաց ձայնաւորը՝ մերոյս չնմանէր. նոքա զրեթէ ամէն ինչ թիւ պաշտէին՝ բաց յերգոց կամ օրհնութեանց եւ սաղմոսաց, որք արդէն շատ նուազ էին հին ժամանակ՝ քան այժմ, որով զիւրին լինէր իւրեանց պատարագն: Առ այս գտած եմ ոչ սակաւ յիշատակարաններ, որովք չուզեմ ծանրաբեռնել զթութիւնս. բաւ է ակնարկել ի զբնականութեան եւ տեսնել՝ որ մասունք խաղերով են զրուած, եւ ոչք առանց խաղի: Դեռ 1767ին Յհ. Թասպասեան աւանդէ ի Մեկն. հանդիս. պտրգմ. թէ « պատարականք՝ որպէս ժամաւորապէս, կամ վարդապետականք՝ զոր օրինակ ընկերացուածք, կամ դաւանութեան՝ որպէս հաշտութեան, եւ կամ յորդորականք՝ որպէս քա-

(յէջ 18) : Պատշաճն այլ այն էր՝ որ հայ-
րապետ մի իւր այցելութեան ժամանակ ըստ
կարելոյն հանդիպիւ պատարագէր ի տես
ժողովրդեան :

Մամբրէի պատարագը թէ թիւ իսկ լինէր,
զարմանալի չէր Դ դարուն համար, յորում
գեո նոր դարերէր ի թիւ մատուցումն : Բայց
թէ Ե դարու մէջ կամ սկիզբն այլ գեո
կայր, այդ շատ հեռի կարծեմ հաւանականու-
թեան է. զի դժուարին է՝ թէ քան զՈսկեբերանի
նկարագրածը տարբեր ընթացք ունեցած լի-
նին մեր նախնիք : Այլ եւ թէ յայնժամ
լինէր թիւը, դոնէ մինչեւ ի Զ դար պէտք
չէր որ տեւէր : Եւ ահա Զին առաջին կի-
սուն Դունայ Բ ժողովոյն Զ կանոնը, թէ
« Բահանայք զշաբաթու պատարագ եւ զկիւ-
րակէի... մատուցեն անսխալ՝ սաղմոսիւք
եւ մարգարէիւք եւ առաքելու եւ աւետա-

րոգդ, այսպիսիք ծանր եւ իմանալի ճայնիւ-
ասին առանց եղանակի » . — Թէ եւ ժամա-
մուտքն (կազմէր ի հին Մանրուս) եւ հան-
դանակն ծԲ դարէն (Լմբ. պար. 208) երգէին եւս :
— Մեք նախնեաց թիւ մատուցը եղանակաւոր
եւ անգամ ստեղծ եմք արած. նոյն իսկ քա-
րոզներն այլ որ ազգարարութիւն են ժողովր-
դեան. նախնիք պիտի չծիծաղէին, եթէ տես-
նէին մեր եղանակաւ կամ արտեղի ազգարարելը :

րանաւ կարգաւորաբար », ցուցնէ սովորական
պատարագաց միշտ հանդիսաւորութիւնը : Եւ
մինչ եօթնեկի մէջ լսկ երկու օր պատա-
րագէին, եւ օրը մի անգամ, կարիք եւ պատ-
շաճութիւն այլ չկայր թիւ պատարագին :

Ք. Այդ ի մեզ որոշակի սկսի երեւել
վերստին եւ իբր օրինաւոր դործադրիլ այն
դարուց մէջ, երբ եօթնեկի երկօրեայ պա-
տարագն հանապազօրեայ դառնայ. եւ այն
նպատակաւ՝ որպէս զի մի աւուր մէջ ամէն
քահանայք մատուցանելով, եկեղեցեաց եւ
մանաւանդ վաներու յանձնուած պատարա-
գաց դումարը կարողանան լրացնել : Իմ
այս տուած պատճառս ուղիղ կարծեմ. վա-
սըն զի հետեւելով արձանագրաց, տես-
նեմ որ թիւը պատարագաց բազմութեան
մէջ երեւի, այնոր հետեւանքն է : Նախ քան
թիւ դար եղած արձանագրաց մէջ, եւ ոչ
իսկ յայլ գիրս, սովորութիւն չգտնեմք մի
կամ աւելի պատարագներ սեպհականելու
անձանց : Յաճախապատում ճառից մէջ զրուի՝
թէ ինչպէս սրբոց, նոյնպէս հաւատացեալ
ննջեցելոց « կատարեցին յիշատակը՝ Բրիտ-
տոսի պատարագան » * (ԺԳ, 141). այլ այս

* Տպ. ի Վենետիկ՝ յամին 1838 :

ցուցնէ յիշատակել զայնոր պատարագի մէջ, եւ ոչ թէ զայս միոյն կամ միւսին յատկացնել: Այս վերջին լեզուն եւ գործ անծանօթ են այդ զարուց հայ մարդկան. հիմնադիրք Տեկորոյ եկեղեցւոյն իբր ի Ե զարու՝ արձանադրեն միայն, «հիմնարկեցաւ... յիւր բարեխաւսութիւն»։ Աւամանայ եկեղեցւոյն՝ յամին 636, թէ «շինեցաք... վասն մեր հոգւոց» (հ. Ներս. 194). հին Թաւնոյ ս. Աստուածածնին՝ ի վերջ նոյն զարու, թէ «շինեցի... ի բարեխաւսութիւն ինձ» (Այբբա. 138). եւ այլն: Այդ ժամանակաց բոլոր բարեգործաց յիշատակին բաւական էին եօթն նեկի երկու հանդիսաւոր պատարագները կամ աղօթք: Իսկ շատ եւ թիւ պատարագաց պէտքն եւ սովորութիւն յետոյ յերեւան ելնէ, — թէ եւ ոմանց կարծածէն՝ այն է ԺԲ զարէն շատ կանուխ, — զոր այժմ պիտի տեսնեմք յաջորդաբար՝ ժամանակագրական կարգաւ: Թ զարու երկրորդ կիսուն՝ իշխանն սիւնի Գրիգոր Սուսան Բ շինէ ի Կոթ եկեղեցի մի Աստուածածնի, եւ այնոր մօտ քահանայարան մի ութ սենեկօք, եւ արձանադրէ. «Կարգեցի քահանայս... եւ ետու միոյ միոյ քահանայի Ծ դրամ ի տարւոյն... Եւ յամենայն ամի իշրաքսն իշր ոք ի քա-

հանայիցս չորիցս քառասուն անիցեն վասն իմ» (Որբել. ԼԵ): Այս բացատրութիւնք՝ «քահանայս», «միոյ միոյ քահանայի» եւ «ութ» սենեակք՝ ցուցնեն, թէ քանի մի քահանայք կային հոն: Եւ առ նուազն համարելով երեք հոգի, տարւոյն մէջ եթէ նոյն իսկ ամէն օր մի մի պատարագ մատուցանէին, — թող այն անպատեհութիւնը, որով պիտի հարկադրէին իւրեանց բոլոր կենաց մէջ այդ իշխանին համար միայն պատարագել, — այլ որ աւելին է, մի տարւոյ համար սահմանեալ թիւը՝ չորս հարիւր ութսուն պատարագ՝ միայն երկու տարւոյ մէջ կարող էին լրացնել, թէպէտ դուրս թողումք կամ ոչ անպատարագ օրերը (գլ. Ա, Ժ). եւ զեռ աւելի ուշ, եթէ քահանայք քան մեր զրածը շատ էին: Ուրեմն հարկ էր որ օրը մի պատարագէն աւելի նուիրէին, այն է՝ իւրաքանչիւր քահանայ զատ զատ. եւ հետեւաբար քիչ պատարագ, զի չէր հնար օրը երեք կամ եւս աւելի ձայնաւոր մատուցանել մի եկեղեցւոյ մէջ: Ուրիշ տեսու թեամբ, իւրաքանչիւր քահանայէ առանձին պատարագներ պահանջելը, զարձեալ իւրաքանչիւրին առանձին՝ որով եւ ի թիւ՝ պատարագելու սովորութիւնն յայտնէ: — Նոյն

զարուն տեսնեմք եւ Տաթևոյ նախկին կաթողիկէն՝ հիմնեալ յամին ՅԽԴ = 895, որ ունէր « շորս խորանս բաց յառագ խորանէն » (Որբել. ԽԱ)։ Սեդանոց բազմութիւնը մի եկեղեցւոյ մէջ՝ որ եւ իցէ ժամանակ նստաւ ունի շատ պատարագներ ի մխաթն՝ ուստի եւ քիչ՝ մատուցանել. զի մի եւ հանդիսաւոր պատարագի զարուց մէջ եկեղեցիք ըսկ մի մի սեղան ունէին (յեք 36-8)։ Եւ « զհաղորդութիւն քահանայիցն ի խորհրդեան, ասէ Լամբրոնացին, թուոցն վասն (եղեւ) ի զանազան տեղիս պառակտել » (Մեկ. պտրգ. 65). եւ թէ « զանկիւնս եկեղեցւոյս ի պէտս այսորիկ լցաք » (107-8), եւ այլն։ — Եւ որովհետեւ Թ զարու երկրորդ կիսուն այդպէս սովորական էր աներգ պատարագն, ուստի բնական է կարծել՝ որ աւելի կանուխ սկսած լինի, մինչեւ իսկ Ը զարուն, գէթ վաներու մէջ. բայց յետ իմաստասիրին, հանապազօրեայ պատարագին հետ (յեք 22-24). իսկ եթէ կամիմք քան զհայրապետս այլ կանուխ գնել, մասնական՝ եւ ոչ ընդհանուր համարելի է։ Դարձեալ նկատելով՝ որ այնոր գոյութեան հնագոյն եւ բազմադոյն վկայութիւնքն ի Սիւնեաց են, եթէ յիւրաւի չլինին յայլ գաւառաց եւս նոյնքան

հին վկայութիւնք, այնոր ծագումն ի Սիւնեաց գնել պիտի հարկադրիմք։ — Անցնիմք ի յաջորդ զարս։

Ժ զարուն Գր. նարեկացի վանականաց տուած Կարգ եւ կանոն աղօթից * կոչմամբ խրատին մէջ գրէ. « Մի՛ շատ (պատարագեր), զի մի՛ արուեստ լինիցի. յամենայն շաբաթ մի օր բաւական է » (418)։ Այդ խրատն ի գէմս մի հոգւոյ՝ տայ ամէն վանականի. եւ երբ առնէ վանական եօթնեկի մէջ « շատ » պատարագեր, յայտնի է թէ թիւ մատուցանէին։ Կարծես թէ զայս ակնարկէ նոյն հայրն եւ իւր աղօթից մէջ. « Յարաւայ զենեալ ի սղանդարանի անթիւ սեղանոց անսպառութեամբ » (ԽԷ, Գ)։

ԺԱ զարուն ունիմք վարդիկ վանահօր արձանագիրն ի ս. Յովհաննէս Յախացբա-

* Տպ. իւր հօր Խորհրդու Ժմգր. մեկնութեան հետ՝ ի Կ.պօլիս, յերկրորդ քառորդ անցեալ զարու։ Այդ զուրկ չէ վաւերականութեան նշաններէ. որպիսիք են բաց յանուանէն՝ նա եւ իւր մէջ նկարագրած ժամերգութեան հանգամանք, որք ծԱ զարէն յայտնոյս չհասնին. զգուշաւոր վարդապետութիւն բնութեանց Գրիստոսի. եւ հոն յիշեալ « սուրբ վարդապետն թուամ » իւր համբաւով ծանօթ ինչ գրէ. յիշատակարանէ մի՛ ի սկիզբն Թ զարու։

րի, յամին ՇԺ=1064, յորում պատուիրէ « զվարդավառին շաբաթն ժե ժամ » (Սխկն. 155). որովհետեւ չասէ տապանակին, որով հասկանայինք տօնին նախընթաց օրը, ուստի այդ « շաբաթն » եօթնեակ ի մացուի. իսկ ժե պատարագն այդօր կրկնէն աւելի է: — Վահրամ պատրիկ վեց քառասունքն (յեջ 26), որ տարւոյն երկու երրորդ մասն է, չէր հնար կատարել օրը մի պատարագով. թէ ոչ՝ այլոց բաւական պատարագ չմնայր: Նոյնը հասկանալի է եւ սերիշ բազմաթիւ քառասնից համար՝ որ կան այլ արձանագրաց մէջ:

ԺԲ դարուն Լամբրոնացին ի Մեկն պարզ. շատ բան աւանդած է մեզ, զորս չկարեմ հոս մի առ մի յառաջ բերել. հետաքրքրելիք արդէն ճանաչեն զայնոք իւրեանց ընդարձակութեամբ: Ես բաւականանամ զնել հոս նորա մի խօսքը միայն, թէ « ի վաներս քան զթիւ բնակողացն դսեղանսն բազմացուցաք » (108), որպէս զի իւրաքանչիւր ոք զատ պատարագէ: Տեսանք վերագոյն՝ սեղանոց խնդրոյն մէջ՝ իւր միւս երկու խօսքերն այլ: Եւ իւր ժառանգի թիւ պատարագին մանրամասն նկարագիրը տայ մեզ այսպէս. Քրիստոս « չունի ի մէնջ ոչ սար-

կաւագ պաշտօնեայ, ոչ կէս սարկաւագ զոնապան, ոչ դպիր երգեցող, ոչ ընթերցող վերածանող, ոչ ջահս լապտերաց, ոչ բուրմունս խնկոց, ոչ ժողովուրդ սիրալիր: Այլ զինչ. զտունս * ի բազում անկիւնս ** բաժանեցաք, եւ զմի հացն ի բազում սեղանս պառակտեցաք » (438): Որպէս թիւ պատարագը, ի հարկէ իւր այս նկարագիրն այլ շատ հին էր քան զեպիսկոպոսն Տարսոնի. « զմի հացն ի բազում սեղանս պառակտելոյն » ստիպեալ պիտի զուգընթանային միւս հանդամանք եւ՝ թիւ մատուցման ծագմանէն:

Պ. Ինչպէս տեսնեմք, Լամբրոնացին հաւատակ է զատ զատ մատուցման. « Միոյ

* Հասկացիր եկեղեցի, ինչպէս նոյն իջի մէջ կուէ եւ « տոռն սրբութեան »: Ոմանք այդ դուրս վանականաց սմանց պատարագումն անհրջղութեամբ դրած են « ի միակեցական սեւեռակս իւրեանց » (Նդ. արքեպ. Հիւրմիւզ. Ածբն. տես. Բ, 588) առ Լեւոն թղթէն, յորում եկեղեցւոյ վերայ խօսի նա (յեջ 67):

** Այդ բացատրութեան մէջ, որպէս եւ այլուր առածին՝ « ծակոտեալ եկեղեցի » (անդ. 71) կամ « որջք ծակուց » (108), « ծերպք խորանաց ծակուց » (440), իմանամք նա եւ այս նորահնար երկրորդական սեղանոց դիրքն՝ որմոց մէջ մտած առանձին կոնքերով եւ դրամբք (յեջ 68), հին միակ սեղանոյն պէս (յեջ 37*, 75*):

Քրիստոսի մի սեղան բաւական է, ասէ, եւ բազմապատիկ պաշտօնեայք՝ նմին սակաւք» (108): Եւ այդ ընդգլխութիւնն արդիւնք էր ժամանակին զեղծմանց ի թիւ պատարազի, որպիսիք են. նուիրատուաց ճշգիւլով եւ որոշեալ թուով պատարազներ պահանջէին, որոյ համար իսկ հաստատուած տեսանք անշուք մատուցումն, որով շնորհաց խորհուրդն առեւտրի երեւոյթ մի առնոյր*:

Դարձեալ շատեր տարապայման վստահութեամբ մի այդ պատարագաց վերայ՝ իւրեանց վարուց անխոյժ լինէին. եւ դողցես այդ է պատճառ, որ այդ վարուց մարդիկ արձանագրութեանց մէջ սովոր են՝ սոսկալի անիծիւք հանդերձ՝ իւրեանց «մեղաց պար-

* Այդոր մասին Տարսոնի վարդապետին համադրմաները տարբեր եւ վսեմ էին քան իւր ժամանակակցացն եւ մերը: Նա հակառակ էր «ՉՔրիստոս պատարագելոյ վասն միոյ հոգւոյ» (77), կամ «համարս պատարագաց պահանջելոյ» (71). կարող ես, ասէր, զանազան հանգուցելներ միանգամայն յիշել մի պատարագի մէջ (78): Եւ պատարագի արոց վերայ այսպէս խորհէր. «Ամա թէ լինին ընծայաբեր վասն մեղաց քոց քառութեան» կամ այլ վախճանաւ, «Աստուած առեալ զպտուղ հաւատոց քոց ի ձեռն արից, ... հատուցանէ քեզ սուվաւ: Եթէ չունիս իւրք եւ չտաս, այլ միայն

տապան» առնել զայնպիսիս, որք ապագայի մէջ յանդգնին խափանել սահմանուած պատարազները եւ կտակներ: Իսկ ոմանք պատանեաց քահանայական ձեռնադրութիւն տալին՝ շատ պատարազներ ունելու համար: Այսպիսեաց զէմ՝ սաստկապէս պատերազմեցաւ նա (63-79, 106-8):

Ուրիշ պատճառ մ'այլ՝ թիւ պատարագի կատարման անպատշաճ եղանակն էր, որով, զրէ նոյն ս. հայրն ի թղթին առ Լեւոն, վանականք Չորոյգետոյ պատարագէին առանց քահանայական զգեստուց, այլ կրօնաւորական սեւա փիլոնով եւ վեղարով, խորանի զուռն եւ վարագոյրը փակելով ժողովրդեան զէմ. այսպէս «կու առնեն

հաւատաս եւ աղօթես, եւս առաւել առնուս ողորմութիւն. զի թէ այս ոչ էր այսպէս, ապա հասարակաց շնորհս ի մեծատունս փակեցաւ ... Վաճառի նա արդարեւ՝ ոչ արծաթոյ, այլ հաւատոց եւ սիրոյ» (452): Այս այսպէս հաւատալով, չէր կարող հաշտուել «հասարակաց շնորհն» այս կամ այն անհատին սեպհականելու սովորութեան հետ: Ընծայաբերք թող յիշողն, ասէր (426), «եւ ոչ եթէ զհասարակաց փրկանան միայն յինքեանս զբաւել» (168): Ի մի բան՝ «Ձրին բաշխեսցի ձրի, եւ առցէ զհատուցումն իւր ձրի» (180), եւ ոչ թէ փոխանակելով վաճառականօրէն:

(նա եւ) ամենայն վանորայքդ ի վերն եւ ի վայրս» (218, 240-41): Այս վերջին անկարգութեանս զէմ ողորեցաւ երկարօրէն եւ ի Մեկն. պտրդ. (87-9, 438-45), յորմէ շատ է մէջ բերել հետեւեալը. «Մտեալ դադտադողի ի ծերպս խորանաց ծակուց՝ ամբափակեմք զզրունս, եւ անդ շուտափոյթ երազմամբ զյաւիտեանն ասեմք եւ զամէնն. հրամայեմք եւ առնեմք, եւ փութապէս արտաքս ելանեմք» (440): Այդպիսիք եւ միայնակ պատարագէին, որ շատ անպատշաճ բան է տէրունական սեղանոյն, եւ անտեղի: «Մեք ծիծաղելի եւ աշխարելի կամօք, ասէ նոյն հայրն, ընդ հակառակս նոցին (օրբոց) ո՞յր աղագաւ բերեմք, խաղաղութիւն տալով ամենեցուն, եւ զխաղաղարար հրամանսն ոչ ոք է որ լսէ յամենեցունց. քանզի նոքա արտաքոյ են, եւ զրունքս փակեալ. այլ ես ինձէն պատասխանեմ՝ Եւ հոգւոյդ բուժ: Հրամայեմ այլոց ընդ իս Աստուծոյ երկընդպառակ, եւ ես միայն երկրպագեմ: Դպրացն սաղմոսելոյ տամ հրաման, եւ ես սաղմոսեմ» * (443):

* Վարդապետիս կրկին բացատրութիւնքն, «հրամայեմք (որ են քարոզք) եւ առնեմք», եւ հետեւեալն, ցուցնեն՝ թէ թիւ պատա-

Այս ցոռի եղանակաւ միայնակ պատարագելու անկարգութիւնս այդ ժամանակաց մէջ ոչ միայն պատարագչաց, այլ եւ այլոց՝ եկեղեցականաց եւ ժողովրդոց կողմանէ էր, որոց մեծ մասն ս. խորհրդոյն (նա եւ ժամերգութեանց) պահուն չմտնէին յեկեղեցի, այլ առնթեր շինուած տանց մէջ ազօթէին՝ պէսպէս պատճառանօք. որով «մեք միաբան արտաքս, եւ մին ի ներս» մնայ, ասէ Լամբրոնացին (անդ, 38). եւ թէ «զմեծ եւ զամենածայրագոյն փրկանս խորհրդոյ պատարագին արտաքոյ կալովն արհամարհեցաք, անճաշակ լինելով ի կցօրգութենէ մատուցողին եւ ի քաղցրութենէ խորհրդոյն» (30): Դոցա զէմ եւս պայքարեցաւ ս. հայրս (25-40). եւ յունաց ի Շնորհալոյն պահանջանաց մին՝ այս անկանոնութեան բարձուիմ էր *:

Արդ՝ այսպիսի այսպանելի հանգամանք պատճառ եղան, որ Տարսոնի եպիսկոպոսըն իւր վիճակէն ջնջէ թիւ պատարագը,

բազի մէջ յապաւուսներ չառնէին յայնժամ. այլ սարկաւազաց եւ ժողովրդեան կամ դպրաց մասունքն այլ պաշտէր քահանայն:

* Բնդհնր. թղթք. Շնորհ. տպ. յեղմ. յամին 1871, յէջ 156, խնդ. Կ:

եւ այլ պաշտօնէից միաբանութեամբ օրը լսի մի հանգիստւոր պատարագ մատուցանէ, զոր տեսանք ի գլ. Բ, Ե: «Պաշտեցեալն ի սերովբէից, ասէր նա, պաշտեսցի եւ ի համակարգութենէ եկեղեցւոյ ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, եւ մի ի բաժանմանէ» (180). որոյ համար բամբասեցաւ նախայիշեալ վանականներէն (առ Լեւ. 240): Շնորհալին այլ հարուածեց անկարգութիւնքը, բայց թիւ պատարագելու ընկալեալ սովորութեան դէմ չխօսեցաւ. մանաւանդ թէ առ առաջնորդս ուխտից գրէ. «Զնուիրեալն յեկեղեցիս, կամ կենդանեաց միաբանութեան կամ մեռելոց յիշատակի՝... ի պէտս եկեղեցւոյն ծախիցէ, եւ հատուցանէ եկեղեցեաւն զհոգեւոր զպարտան» (107). և այդպիսի հատուցումն ժամանակին սովորութեամբ՝ ինչպէս յայտնի է՝ զլիաւորապէս լինէր շատ եւ թիւ պատարագօք: Իսկ այս մասամբ Տարսոնի մեծախոհ եպիսկոպոսին ճգունքը մեծ արդիւնք չունեցան. այո, պիտի արդիւնանային՝ բայց յուշիկ, եւ ոչ ընդ հանուր. եւ յաջորդ երեք դարուց մէջ դեռ տեսնեմք թիւ պատարագը շարունակուած ինչպէս յառաջ*: Յիշեմ զոմանս յարձանագրաց:

* Իւր այլ հանգամանօք ինչ. զոր օրինակ՝

Ե. Արձնոր. ի Հոսոմոսի վանս՝ յամին ՈՅ=1204. «Յանուն իմ պատարագի Քս. ԺԲ ի տանի սուրբ մարգարէին Երեմիաի» (Հ. Ներս. 154): — Այլ արձանագիր անդ, ի ՈԿԶ=1217. «Խնդրեմ պատարագել զՔս. ի տանի սր. Գրիգորի ԺԵ» (Հ. Ներս. 152): — Յովհաննաւանիցն՝ ի ՉԻԸ=1279. «Ի տարին ԺԵ ժամ ի տանի Անդրէի առաք.» (Զաք. պամ. յԱյրրտ. 170): — Նորավանից եկեղեցին՝ հիմնուած յամին 1216՝ ոչք խորան ունէր, եւ կառուցողին համար «միաբանքս հաստատեցին ի տարումն տաան պատարագ ի վարդավառի տանին» (Որբել. ԿԵ): — Յովհաննաւանիցը՝ շինուած ի 1217՝ ինն խորան ունէր (Զաք. պամ. յԱյրրտ. 167): — Թանաթի վանաց արձնոր. ի ՉԿ=1314. «Միաբանքս տուին Գ ժամ քառանից տանին» (Սիսկն. 120). եւ այլն: — Խորանաց բազմութեան համար

յեւս ԺԳ դարուն դեռ ոմանք փիլոնով պատարագէին ըստ Արճիշեցւոյն (49-55), որպէս եւ ի սկիզբն ԺԵին ըստ Տաթեւ. (Հտ. ամբ. 185): Այս դարուն տակաւին կայր եւ դրանց փակումն (յեջ 72): Եւ դեռ ԺԵ դարուն Զաքարիայ պատմիչն (յեջ 72): Եւ դեռ ԺԵ դարուն Զաքարիայ պատմիչն (յեջ 29) հօրեղբայրն Վարդարէ ձեռնադրեցաւ «աբեղայ երկսասան ամաց» ըստ նոյն պատմիչին:

տես յեջ 62: Իսկ միւս հինգ կտակներն այլ մի մի աւուրց հետ կապուած են, ըստ որում յիշեալ տօնք միօրեայք են. ուստի պարտաւոր չեմք այնոց կատարման համար մի օրէն աւելի դնել: Հարկ այլ չկայ այդ բանին, երբ այնչափ խորանք կային իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ մէջ: — Միտ դնեմք նա եւ Վարդանայ պատմչի այս ակն յայտնի վկայութեան. ի մուտս 1220 ամին՝ «եղեւ շաբթ ահագին, եւ փլաւ պաճուճազարդ եկեղեցին որ ի Մշակաւանս (արդի Մուշավան գիւղն ի Կողբօփոր Գուգարաց) ի մետասանն յու նուարի՝ ի ժամ ճաշոյ, եւ չորս պարսաւ ըստն (ուրեմն սորա միայն կային հոն)՝ ընդ մեծ գեղմանն նուիրեցան» (ՁԿ, 142):

ԺԵ դարուն սկիզբն թիւ պատարագի դեռ շարունակութիւնն հաստատէ Գր. տաթեւացի բարոզագրին մէջ. «Ի քառասնորդաց պահս փակի դուռն եկեղեցւոյն, եւ արտաքոյ աղօթեմք *... իսկ թէ ոք ասիցէ, այն միւս

* Եկեղեցւոյ դրանց փակումն ժողովրդեան դէմ՝ ԺԵ դարուն ամէն աւուրց յատուկ, եւ դատաւարուած ի Շնորհ. (յեջ 76) եւ ի Լամբր. (Մեկ. պար. 459), այդ ժամանակ ահա մեծ պահոց մէջ միայն մնացած էր: Այդոր կերպարանափոխութիւնը կարծեմ մեր փակ սեղանով պատարագելը քառասնորդաց մէջ, դաւթի անձ-

քանանայն ի մէնջ է, վասն էր է զի նա միայն արժանացեալ մտեալ է յեկեղեցին, եւ պատարագէ զՔս.» (հտ. ձմր. 357). Իմա շաբթ եւ կիրակի՝ ըստ նոյն վարդապետին (յեջ 28): Բայց պատարագիչն իւր հետ առ նոյր սովորաբար եւ մի սպասաւոր. զի այլոր աւանդէ՝ թէ «առանց վառեալ լուսոյ ոչ ասնեն պատարագ, եւ ոչ առանց սպասաւորի» (հտ. ամր. 162) ըստ վաղեմի սովորութեան (յեջ 56). թէ եւ ԺԶ դարու եւ Մշակաւանից պատարագիչք զայս իսկ չունէին, ինչպէս տեսանք:

Կուլթենէն կամ չգոյութենէն ձգելով խորանի վարագոյրը՝ փոխանակ դրան եկեղեցւոյ, ինչպէս ուրեք ուրեք առնեն եւ դռնացի հանգիսին: Եւ արդարեւ բուն բարեկենդանի նախընթաց երեւ կոյնն խորանը վարագուրելու եւ ծաղկազարդին բանալու հրահանգը ապ. տօնացուցին մէջ՝ նորամուտ է, չունին զայն գրչագիրք: Յերաւի վարագոյրը կայր ի հնուց (ս. ՍՀ. ի Սոփ. Բ, 95, եւ այլք), բայց այն՝ թէ տեղեալ եւ թէ գործածութեամբ մեր արդի փաքը վարագուրին համեմատի (տես յեջ 58), ըստ ոճոյ ընդհանուր եկեղեցւոյ (Մարտ. բարն. 172): Իսկ մեծը զոյութիւնն չունէր. եւ փոխանակ այնոր կային յունաց պէս դռնը խորանին՝ ըստ Լամբ. (յեջ 68). սա յեւէ եւ զընթերցումն աւել տարանին «առ դռնս խորանին կամ յաւնդուն» (Մեկն. պար. 203). որպէս եւ յաջորդ դարուն

Մինչեւ անգամ աւագ հինգշաբաթի եւ շաբաթ, ուր ըստ հին եւ արդի սովորութեան եւ տօնացուցի՝ մի պատարագ կայ երեկոյն * , այդ դարուց մէջ բազում թիւ պատարագներ լինէին : Խօսից ս. Աստուածանի արձ. յամին Ուրբ=1213 զրէ. «Սոքա (վերինքն.) հաստատեցին զմեծ շաբաթն պատարագ, զմինն Իգնատիոսի, մին

Արճիշեցին «Ի դռնն բերին» (167): Ունիմք եւ Թովմայի արծր. Խօսքն Աղթամարայ եկեղեցւոյն համար, շինեալ ի Գաղկայ արծր. ի սկիզբն Ժ դարու. «Իսկ ի ներքոյս կողմանէ զարքաշիւնն սրբաբանացն հրաշալիս իմն յօրինէ... դրանք արծաթապատօք» եւ այլն (տղ. Էմինի, 556): Այս դրունք սակայն շատ հին չեն. զի Ը դարուն Իմաստասէրն յեկեղ. Բ ճառին մէջ զսեղանը Ժողովրդենէն անջրպետող՝ միակ վարագոյրը գիտէ, եւ դրունքն անծանօթ են նմա (140): — Իսկ Լամբրոնացւոյն բուքը՝ Խորանին ներքին վարագոյրը կամ դուռն (այժմ արտաքին վարագոյրը) ողջ պատարագին մէջ փակելոյն դէմ (յեք 67-8), ցուցնէ քառասորդաց մէջ Տաթեւացւոյն յիշած կամ մեր արդի սովորութեան ապօրինաւորութիւնը. «Չգեղ զվարագոյրն եւ անհաղորդ առնել զԺողովուրդն յիւրեանց Աստուծոյն քաւիչ մահուանէն» (առ Լեւոն, 218):

* Սրբոյն Սահակայ տեսեան մէջ կարգամբ. «Էի ես ի մեծ հինգշաբաթութուն... հաղորդեալ ի Ժամ երեկոյնն պաշտաման սրբոյ եւ մեղսաքաւիչ Խորհրդոյ կենարարին» (յեք 49. եւս

Յոհանիսի, մին Հաւրաթին եւ մին Կոնգերոյն» (Այբրտ. 113): Եւ Վայոց ձորոյ ս. Աստուածանի վանաց արձ. ի 22Բ=1323. «Միաբանքն տուին Բ աւր * պատարագ Հուսիկին աւագ հինգշաբթի աւրն» (Սիսին. 167):

Իմ ցայս վայր յառաջ բերած վկայութիւնք, որ քաղուած են զանազան զարերէ եւ գաւառներէ, ինչպէս ի Սիւնեաց, Ռըշտունեաց (Նարեկ.), Շիրակայ, Արագածոտան (Յովհաննավանք), Գուգարաց եւ Կիլիկիոյ, ցուցնեն՝ թէ պատարագն յատուկ էր բոլոր հայ վաներուն. այդպէս «կու առնեն ամենայն վանորայքդ՝ ի վերն եւ ի վայրս», ասաց Լամբրոնացին (յեք 67-8):

Ի Վարս հրց. Ա. 511-2, 290): — Եւ Դուռնայ Բ Ժողովն յամին 527 սահմանէ. «Ի մեծ շաբաթուն ճրագալուցին եթէ մշակք, եթէ տղայ եթէ ծեր՝ ի տուրնջեան օրինաց (որ պահուէր յեկեղեցւոյ, յեք 59*) մի հաղորդեացի. ապա թէ ոք հաղորդեացի վասն տկարութեան մարմնոյն, թան եւ դինի մի իշխեացեն ճաշակել ցԺամ (միակ Ժամ) կատարելոյ սրբոյ (եւ միոյ) պատարագին» (կան. 1Ա):

* Այդ Ժամանակի արձանագրաց մէջ առք բառը շատ անգամ գործածուի իւր դուռնայ եւ ոչ իրական օր. ինչպէս ներկայ օրինակիդ մէջ, ուր աւագ հինգշաբաթին «երկու առք» պատարագ ունի:

Չ. Յընթացս յիշեալ զարուց թիւ մատուցանէին ոչ լոկ վանականք, այլ յաճախ եւ աշխարհիկք: Կոթայ Աստուածածնի թիւ պատարագող քահանայք (յէք 60) վերջնոց կարգէն էին. Գրեգոր իշխան նոյն արձանագրի մէջ յաւելու, որ եթէ թերանայք ձեր պարտուց մէջ, «Աստուած զատապարտեցէ զձեզ զաշակօք եւ զարմիւք»: — Շնորհալին իւր ընդհանրականի մէջ զրէ առ աշխարհիկ քահանայս. «Լսեմք զոմանց եթէ հասարակաց զգեստուք եւ աղտեղեալ տրեխօք եղանեն ի բեմն սուրբ, եւ զսարափելի խորհուրդն անխորհրդական զգեստուք կատարեն, ... հանելով զժողովուրդն արտաքոյ եկեղեցւոյն եւ զգուռն ընդգէմ ձգելով» (141): Եւ ահա այս քահանայից պատարագը Լամբրոնացւոյն յիշած (յէք 67—8) վանականաց թիւն էր: — Մշակաւանից եկեղեցւոյն եւ չորս պատարագչաց (յէք 72) վանական լինելոյն փաստ չունիմք: — Նոյնպէս մի արձնգր. յամին ԶՂԱ=1842 Անուոյս. Փրկչին, որ ժողովրդական եկեղեցի էր, պատուիրէ. «Սպասաւորք... մատուցին մեզ զվարդավառին կիրակէ Բ պատարագ» (հ. Ներս. 124), բնականապէս թիւ:

Զ. Աւելին կայ. Յհ. մանդակունւոյ առնումք մեզ հասած քանի մի անհարազատ

կանոնաց * մէջ կարգամք. «Քահանայ որ ընդ միռշմ աշուշ երկուս պատարագ մատուցանէ, ընդ խաչահանունան եղիցի» (կան. Բ): — Այս սովորութիւն բաւական հին է արեւմտեայց մէջ. Դ զարուն Պրուպենտ յիշէ երկու պատարագ մի քահանայէ (Պսակք, ԺԲ, Ե): Ե զարուն ս. Լեոն Հյրպտ. աւանդէ նոյնպէս «կրկնել զմատուցումն պատարագին» (առ Դիոսկ. թղթ. Բ): Կան եւ այլ վկայութիւնք հետագայ զարուց մէջ, որք ցուցնեն մինչեւ երիցս մատուցումն (Մարտիդ. բորն. 464). եւ մերթ մինչ ինն անգամ (Միգնի հմյնգիւ. Ը, 804): Սակայն մեր մէջ հազիւ յետ ԺԳ զարու կարէր երեւել երկիցս մատուցումն՝ հետեւողութեամբ լատինաց **:

* Նրկու կարգ են, մին եօթն թուով եւ միւսն ինն, յորոց առաջնէն է մէջ բերածս:

** Նոյն եօթն կանոնաց մէջ կայ. «Մատուցէ տեառն զուարակ վասն անգիտութեան եւ քաւեացէ... Գ զուարակօք սրբեցի». Քրիստոսիւ զաղարած մովսիսական օրինաց յարգը մեր մէջ սկսաւ ի Միթիթարայ դոչէ կամ իւր զարէն՝ որ է ԺԲ. ուստի այս կանոնաց ստեղծումն եւ այնովք զատապարտուած վերոյիշեալ սովորութեան ծագումն անհունս հեռի են Մանդակունւոյն դարէն: Դիտելի է նա եւ ուրիշ կանոնաց անգոյսութիւնն հին կանոնագրոց մէջ. մեր զբնագրերէն հազիւ 1668 տարւոյն զրուածն ունի զայն:

Տաթեւացիին սոցա միայն սեպհական գիտէ
«մի քահանայ երիցս անգամ ի միում աւուր
պատարագս մատուցանել» (Գիրք հրցմ. Թ., ԺԱ): Բայց յառաջ բերած կանոնս
ցուցնէ՝ թէ արդարեւ այդպիսի գիպուած
ներ այլ պատահած են մեր ազգի մէջ, ու
րոց դէմ սահմանուած է այն:

Ը. Թիւ պատարագի դադարումն ազգիս
մեծամասնութեան մէջ՝ առ այժմ՝ դեռ բաւա-
կան յայտնի չէ ինձ՝ թէ Բնչպէս կամ որոյ
ձեռամբ եղաւ. արդեօք Լամբրոնացոյն սկսած
սովորութեան տակաւ տարածմամբ միայն, թէ
նոր կարգադրութեամբ ինչ: Դադարման որոշ
ժամանակն այլ մութ է: Թող զրաւոր աղ-
բերքը, որք եթէ կան՝ տակաւին անծանօթ են
ինձ, արձանագիրք եւ ժեզարուն սկսին նուա-
զիլ. եւ այն սակաւուց մէջ որոց հանդիպած
եմ, խոսն պատարագաց յանձնարարութիւնը
դադարին, բարեգործք բաւական համարելով
խնդրել կամ տարին (ուստի եւ օրը) մի պա-
տարագ, կամ վայելողաց աղօթից օժան-
դակութիւնը: Եւ Գր. տաթեւացւոյ վկայու-
թիւնն յէջ 40 ցուցնէր հանապազօրեայ
խոսն պատարագաց ամփոփումն ի մի միայն —
թէ եւ դեռ թիւ (յէջ 72—3) — նոյն իսկ իւր
վանաց մէջ, յորում յառաջ աւելի պատա-

րագներ լինէին՝ նման այլ վաներու (յէջ 62):
Այս երկու փորձերէս անկարելի չէր հե-
տեւցնել՝ թէ թիւին դադարումն եղած
լինի յընթացս ժե — ժձ դարուց, երբ սկսէր
վերջանալ նա եւ հանապազօրեայ մատու-
ցումն (գլ. Ա. ԺԱ), որոյ արգասիքը լինելով
այս (յէջ 59...), չէր կարող յետ այնոր
դուց ոճոյ վերականգնումն. այն է լսի երկու
օր եւ հանդիսիչ պատարագել (յէջ 40):

Բայց հաւանական չթուին անխիղճ սովորու-
թեան իսպառ դադարումն առ ժամանակ մի.
Ժեզարէն սկսած եկեղեցական տարածայ-
նութիւնը յազգիս, եւ մի մասին միշտ յա-
րած մնալն արեւմտեայց հետ, որոց սովո-
րական էր իւրաքանչիւր քահանայի հանա-
պազօրեայ թիւ պատարագը, չկարեն թոյ-
լատրած լինել այսոր բոլորովին բարձումն
մեզմէ. եւ հնոյն շարունակութիւնը կարծեմ
իւր այժմեան գոյութիւնը կաթողիկեայ հայոց
մէջ, անխտիր թէ վանականաց եւ թէ աշխար-
հականաց:

ԳԼՈՒԽ Դ

ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՄԱՏՈՒՅՄԱՆ ԺԱՄԵՐ

Նախորդ խնդրոց լրման համար աւելորդ չլինի քննել եւ զայս, թէ ո՞ր ժաման մատչէր պատարազը մեր եկեղեցւոյ մէջ, եւ նախ՝ յայս:

Ա. Գիտեմք ի ս. զրոց, թէ Յիսուսի եւ առաքելական դարու պատարագները միացած էին երեկոյի ընթրեաց հետ (աւարեք. — Ա. Կոր. ԺԱ. 24): Առաքելոց զործոց մէջ յիշուած ժողով մի յերեկոյէ սկսելով, սուրբ խորհուրդն « ի մէջ գիշերոյն » մատեալ (Ի, 7—14): Իսկ հալածանաց դարուց մէջ քրիստոնեայք հարկադրեցան ժողովիլ եւ պատարագել զիշերի յետին պահուն. Բ. դարու սկիզբն Պղինիոս առ Տրայան զրէ՛ թէ « ժողովին նախ քան զլուսանալ ». եւ նոյն դարուն Տերտուլիան զայն անուանէ նախաղոյս կամ գիշերային կոչ (Չատ. Բ. — Առ կինն Ա, Բ):

Յետ խաղաղութեան եկեղեցւոյ՝ ս. խորհըրդոյն ժամերն այլ փոփոխեցան: Ըստ Ամալարեայ (Յղգս. եկ. պշտ. Գ, ԽԲ) եւ Փլուրեայ (Կենց. քր. Գ, 2), կիւրակէ օր մատչէր երրորդ ժամուն, եւ պահոց մէջ իննեւն երորդիւն՝ յորում եւ պահքը լուծուէր: Ամալար զնէ նա եւ վեցերորդ ժամը լուր աւուրց մէջ: Սակայն այս եւ երրորդը բացարձակ չէին նշանակեալ աւուրց, զոնէ սկսեալ Դ. դարէն. վասն զի ուրեք ուրեք տեսնեմք՝ որ կիւրակէ եւ լուր աւուրց մէջ այլ իննեւրորդին մատուցանէին: Հին ճգնաւորք նոյն ժամուն հաղորդէին շաբաթ եւ կիւրակէ* (Վարք հրց. Ա, 185). եւ ոմանք ամէն օր (անդ. 244 — 2). որով յայտնի է՝ թէ զոցա համար պատարագի ժամն այդ էր միշտ: Սոզոմէն այլ Ե. դարուն զրէ՛ թէ « ի բազում քաղաքս եւ յաւանս Եգիպտոսի՝ ընդդէմ ընկալեալ սովորութեան ամենեցուն (ծով հաղորդելոյ՝) յաւուր շաբաթոշ ժողովին ընդ երեկս՝ արդէն ճաշեալք, եւ զսուրբ խորհուրդսն ընդունին » (Է, ԺԹ). արդէն ձաշեալք. ուրեմն պահք չէր պատճառն այդ օր « ընդ եւ

* Արդէն դժբա էին նոցա հաղորդութեան սովորական աւուրքը, մանաւանդ երկրորդը (յեջ 9**):

րեկս» հաղորդելու: Նոյնը եւ Սոկրատ աւանդէ, «քնդ երեկոյս» (Պտմ. եկեղ. Ե, ԻԲ):

Ք. Մեր ազգի մէջ այլ գոյութիւն ունեցած են յիշեալ երեք եւ աւելի ժամեր. սակայն նոյնպէս առանց հաստատ օրինաց եւ միաձեւութեան: Եւ որպէս զի յայտնի երեւի՝ թէ մի եւ նոյն ժամանակ ինչպէս իրերաց հակառակ էին սովորութիւնք, վկայութիւնքս յառաջ պիտի բերեմ ժամանակի՝ եւ ոչ ժամուց կամ նիւթոց կարգաւ:

Ինձ ծանօթ ազգային հնագոյն աղբիւրը կամէի համարել ժամագիրը, որ թէ եւ իւր այս կամ այն մասին եւ ժամուց թուոյն մէջ փոփոխութիւն կամ յաւելուած ընդունած է ցօ՛ւ դար*, բայց ժամուց դասաւորութիւնն անփոփոխ մնացած է: Արդ՝ ըստ սովորութեան բոլոր հին գրչապրաց, որով պատարագամատոյցը գրուէր ժամագրին մէջ, զայն զետեղուած զանեմք ինկերոսի ժամուն կից: Այսպէս ունին մեր մատենադարանի գրչագիրք, սկսեալ յամին 1284 գրուածէն**, որ հնագոյն է այլոց մէջ: Եւ բնական է կարծել՝ թէ այս այսպէս էր ի հնուց,

* Տես իմ մի հատուածն ի Բզմվ. 1897, յունիս, 277-8:

** Կից յէջ 20* յիշուած տօնացուցին:

երբ պատարագը տակաւին կիւրակէի եւ ուրբաթու կամ շաբաթու սեպհական էր (յէջ 13-6, 19-20): Իսկ իններորդ ժամուն հետ զետեղմանէն հետեւի նոյն ժամուն կատարումն այլ հին ժամանակէն:

Ապա գայ Աւձնեցին Ը դարուն: Սա ժամագրի մեկնութեան մէջ խօսելով երախայից պատարագին* վերայ, զայն սեպհական աւանդէ միաշաբաթոշ երրորդ ժամուն (104). եւ թէ երեքսրբեան երգը պաշտէր եւս ի «խորհրդական ժամուն երրորդի» (113),

* Այդպէս կոչուէր այժմեան պատարագի աւանդին մասն ցհանգանակն, որովհետեւ երախայք այդ մասին միայն առընթերակայ լինելով՝ ապա դուրս ելնէին յեկեղեցւոյ: Ինչպէս ժողովն եւ պատարագ, այս եւս կիւրակէ օր միայն տեղի ունէր ի սկզբան (ս. Յուստ. Ջատ. Բ): Մեր մէջ երբ շաբաթ եւս պատարագի դարձաւ (գլ. Ա, 2), Գուենայ Բ ժողովը պահանջեց նոյն օրն այլ կատարել երախայիցը (յէջ 38). բայց թուի թէ ընդունելի չեղաւ, որով իմաստասէրը զայն դեռ կիւրակէի միայն սեպհական ցուցնէ, իբր նոյն աւուր առանձին պաշտօն մի, եւ ոչ մասն ամէն պատարագի: Այս նկատմամբ անշուշտ Խոսրով այլ ժ դարուն ի մեկն. պատարագի յիշելով հանդերձ զայն ի սկզբան. մեկնութիւնը «Եւ եւս հաւատով» քաւողէն սկսի: Բայց յետոյ համարուի սերտ մասն որ եւ է պատարագի, եւ ժՅ դարուն Լամբրոնացին զայն եւս մեկնէ պատարագին հետ:

կամ «յորժամ պատարագ մատչի» (28), վասն զի «խորհրդականը» զայդ նշանակէ հոս եւ այլուր (94): — Ասէ զարձեալ, թէ նախնիք կարգեցին «ի ձաշքն զպատարագն, որ ի հասարակն երթայ՝ երբ օրինօք լինի» (111): Ի ձաշքն իմացուի ճաշոյ ժամերուն: Ճաշոյ երեք պաշտամանց միացմամբ *, պատարագն իւր յարակից (իննեւորդ ժամու) պաշտաման հետ եկեր էր ի ձաշքն: Բայց «ի հասարակն (միջօրէ, վեցերորդ ժամ) երթայ երբ օրինօք լինի»: ուրեմն սովորաբար կանխէր քան զվեցերորդն այլ, որով զայր գտնէր երրորդը. բայց օրինօք գնալով՝ վեցերորդին պիտի մատուցանէին: Այսպէս զրէ եւ Եսայի նշեցի՝ թէ Գրիստոսի քարոզիչք «ի վեց ժամն զերկրորդ ողորմեայն եւ զպատարագն» ի միասին կարգած էին **,

* Ինքն Աւճնեցին աւուր բոլոր ժամերն յերես բաժնէ. «ի սկսման աւուրն, ի միջօրեի, եւ ըստ երեկոյս» (111). եւ զարմանալի չէ այդ, երբ Փ. զարուն Լամբրոնացին նոյնպէս գտնէ աւանդութեամբ. «Գտաք՝ զի զերրորդ եւ զվեցերորդ եւ զիններորդ ժամն ի միասին կատարէին» (առ Լեւոն, 241): Նոյնը նա եւ Շնորհալուսյ ժամատեղաց խրատքն աւանդէ, եւ յաւելու՝ թէ զատ կատարելն հազիւ Մաքենեաց եւ Թեղինեաց երկու վաներու մէջ մնացած էր:

** Տպ. Խոսր. ժմգր. մեկն. հետ, 425 (յէջ 65*):

որ սակայն ճիշդ չէ նկատմամբ առաքելական դարուն, եթէ այդպէս իմացուի (յէջ 80):

Ժ. զարուն Խոսրով մեկնելով պատարագի այս տեղին, «Տէր մեր եւ փրկիչ... որ եւ ի ժամռա յայսմիկ համբերեցեր», ասէ. «Բան զի յերրորդ ժամուն է աղօթքս, յորում ժամու ի խաչ հանին զփրկիչն» (5, 6): Տեսանք՝ թէ սորա ժամանակ պատարագն հանապազօրեայ էր (յէջ 24). բայց նա հոս խտրութիւն չգնէ աւուրց մէջ, այլ միայն ճանաչէ երրորդ ժամն՝ ըստ իս ամէն աւուրց համար. զի չկարէր անտեսել եօթնեկին վեց օրերը, — եթէ այդոց մէջ յայլ ժամու մատչէր, — եւ նկատել միայն կիրակէի երրորդը, առանց եւ յիշելու անգամ զկիրակէն: — Սակայն մի եւ նոյն զարուն մեք տեսնեմք՝ որ Ուխտանէս եպիսկոպոսի Ախուրենի եզրն Անա նիայ նարեկացոյ հետ մատուցած պատարագն (յէջ 50) տեղի ունի «յաւուր կիշրաւի»՝ յիննեւորդ ժամուն:»

ԺԲ զարուն Շնորհալին պատուիրէ՝ ըստ օրինի «նախ սրբել զմիտս զիշերոյն եւ տռքնէլեան (ճաշոյ) աղօթիւք, եւ ապա յանդիման լինել Աստուծոյ սրբով պատարագուն» (Թղթ. ընդհր. 149). ուրեմն յետ ճաշոյ աղօթից, որոյ համար առանձինն ժո-

դովէին յատուկ ժամուն՝ ըստ ժամատեղաց խորատուց նոյն Շնորհալուոյն, եւ ոչ թէ առաւօտեան պաշտամանց յարէին: Հարկ էր նա եւ պաշտել նախ բոլոր սաղմոսները, «առանց որոյ՝ զնոսին զհարիւր եւ զյիսունան (սղմ.) խօսել բերանով ընդ Աստուծոյ՝ ոչ մատչի պատարագ ըստ աւանդութեան կանոնի հարցն սրբոց» (անդ, 156): Այսու պատարագը բնականապէս հասնէր ի միջօրէ:

Յամին 1327 Տիմութեայ վանաց մէջ գրուած ճաշոցն (յէջ 22) կարգացուէր յինանց մէջ «ի ժամ սուրբ պատարագին՝ յերրորդ ժամու աւուրն»: Դիտելի է եւս՝ որ յարատեւ կիրակիէ համարուէր այս ժամանակամիջոցս:

Ժեզարուն Տաթեւացին եւս քարոզագրին մէջ ասէ՝ թէ պատարագը վեցերորդ ժամու պաշտաման հետ էր. սակայն «այժմ այս երեք ողորմեայքս եւ պատարագն ի միասին կատարին» (հտ. ամբ. 340): Գրէ դարձեալ, «ի ցերեկի (տիւ) առնեն պատարագ, սկսեալ յառաջօտոռն, եւ յերրորդ, եւ ի վեց ժամուն» (անդ, 162): Սորա ժամանակ օրը մի պատարագ լինէր ըստ իւր վկայութեան (յէջ 40). ուրեմն այդ ժամուց զանազանութիւնն ըստ աւուրց էր յայնժամ:

Ի Սիւնիս՝ Հարանց անապատի մէջ այնոր

հիմնարկութենէն՝ յամին 1610՝ սկսելով շաբաթ եւ կիրակի միայն պատարագել, զատեցին ճաշոյ երեք պաշտամունքը խրաքանչիւր ժամուց վերայ՝ ըստ հնոց, եւ միշտ իններորդին հետ մատուցանէին ս. խորհուրդը (Առաք. ԻԱ, 196): — Այնոր հապառակ՝ մի եւ նոյն ժամանակներն համբաւեալ Պաւղոս վրդ. ոմն յառաջօտոռն պատարագէր (անդ, ԻԳ, 203, 205):

Վերածեմք այս վկայութիւնքը: Մեր մէջ իններորդ ժամու գոյութիւնն յիշուի՝ ի սկզբան եւ ի ժ եւ ժեզարս. վեցերորդին՝ ժբ եւ ժեզարուն. երրորդին՝ Ը, ժ, ժԳ եւ ժեզարուց մէջ. առաջօտոռն՝ ժե եւ ժեզարուն: Վեցերորդն եւ առաջօտոռն սակաւ երեւին, եւ աւելի նոր են. իններորդն եւ երրորդն յաճախ՝ եւ հնազոյն են: Եւ չորսն այլ վարէին առանց միաձեւութեան, եւ առանց խորհութեան աւուրց՝ բաց ի Տաթեւացոյն մերձակայ ժամանակաց, որ հաւանօրէն եւ յայնժամ խորութիւնը չէր ընդհանուր:

Գ. Կային տօներ՝ յորս հասարակաց համար հաստատուն ժամեր ունէր պատարագը: Այսպէս ըստ զրչ. տօնացուցից մեր մատենադարանին՝ սկսեալ հնագունէն՝ որ է 1284 տարւոյն (յէջ 20 *), Աստուածայայտնու-

Թեան ճրագալուցի պաշտամունքն սկսին յիւն-
ներորդ ժամուն, յետ որոյ պատարագը :
— Ձաակի ճրագալուցին՝ երկիւռնն կամ յիւն-
ներորդ ժամն. եւ Դունայ Բ ժողովն արգել
այդ օր հաղորդել ցերեկին (յէջ 75*) :
— Մեծի հինգշաբաթուն՝ յետ երեկոյի պաշ-
տաման՝ որ սկսէր յեօթներորդին. նա եւ
եւ դարուն « ի ժամ երեկոյի պաշտաման »
ըստ տեւեան ս. Սահակայ (յէջ 74**) :
— Ղաղարու յարութեան՝ սկսեալ յամին
ՊԶԷ = 1438 զրուած տօնացուցէն՝ « ճաշու յի
ժամն է պատարագն » :

Կային եւ հանգամանք ինչ՝ յորս նախնիք
ժամուց ուշադիր չլինէին. զոր օրինակ Վար-
դանանք յԱւարայրի « ընդ առաջօրու » (Եղիշ.)
կամ ընդ մէջ հաւախօսի եւ արեւու ծագ-
ման (Փրպ.) պատարագեցին եւ հաղորդե-
ցան, զի կանուխ պիտի սկսէին պատեղադմել :

Նմանապէս խոռն թիւ պատարագաց դա-
րուց մէջ՝ Թ. Ժ. Դ. անշուշտ չէր հնար որոշ ժամ
պահել մատուցման : Յամին 1220 Մշակա-
վանից չորս պատարագչաց վերայ փլաւ եկե-
ղեցին « ի ժամ ճաշոյ » (յէջ 72), որ է միջօ-
րէին. թէ եւ էր յայտնութեան վեցերորդ օրը,
տօնական օր, եւ տոմարական հաշուով շա-
բաթ : Եւ այդ դարուց մէջ յիշեալ որոշ ժա-

մերը հարկ է իմանալ միայն հանդիսական
միաւոր պատարագաց վերայ (գլ. Բ, Ա. Բ) :

Պ. Մեր օրերն հանդիսաւոր պատարագը
սովորաբար տեղի ունի՝ — շատ տեղ հանդերձ
ճաշոյ պաշտամամբք՝ — իսկոյն յետ առաջ-
տեսն աղօթից, որոյ ժամն ըստ տեղեաց եւ
ըստ հանգամանաց փոփոխական է : Բայց
սակաւ ուրեք, ինչպէս մեր վանաց մէջ, սո-
վորաբար կատարուի զատ՝ ճաշոյ աղօթից
հետ, սկսելով իբր Բիւզեքորդ ժամուն :

Երկու ճրագալուցաց պատարագը լինին յետ
երեկոյի պաշտամանց, որոց ժամք նոյնպէս
փոփոխական են ըստ տեղեաց : — Մեծի
հինգշաբաթուն՝ նախ քան զմիջօրէ : — Ղա-
ղարու յարութեանը՝ սովորականին պէս :

Ծննդեան օրը շատ տեղ սովորութիւն է
պատարագել գիշերը, որ կարծեմ՝ օտար է ի
նախնեաց, եւ ի լատինաց առած : Տաթեւա-
ցոյն օրով, այն է ԺԵ դարուն, դեռ « առաջ-
տուն » մատչէր (Երզն. հա. ձմր. 31). զրչ. տօ-
նացոյցք ումանք այլ նոյն ժամուն հասցնեն :

Իսկ թիւ պատարագը կարէ կատարուի,
սկսելով արեւու ծագմանէն շատ կանուխ՝
մինչեւ ցօր հասարակ ըստ կամս :

ՅԱՆԿ

ԳԼՈՅ ԵՒ ՆՈՒԹՈՅ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ. 5:

- ԳԼՈՒԽ Ա. ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ՕՐԵՐ. 7-55:
- Ա. Հին ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ. 7-10. - առ ճգնաւորս. 9*:
- Բ. Առ մեզ Գ դարուն. 10-14. - բաժակի ջուրն առ Մանդակունւոյն. 11*. - ժմկ. պտժ. Հռիփս. Ի Խորենացւոյն. 15*:
- Գ. Պատարագելի օրերն Ե դարուն. 14-7. - Մանդակունւոյն ԻՅ ճառն. 16*:
- Դ. Պատարագը սրբոց եւ տէրունի տօնից մէջ Դ-Ե դարուն. 17-8. - նախկին տօնք սրբոց. 18*:
- Ե. Պատարագի օրերն Ի հովուական այցելութիւնս. 18-9:
- Զ. Փոփոխութիւն աւուրց Ի Զ դարու. շաբաթ փոխանակ սերբաթու. 19-20:
- Է. Ինչո՞ւ շաբաթ. սուրբք Ի շաբաթու միայն. 20-2. - նոյնք ըստ աւուրց ամսոց. 20*:
- Ը. Պատարագն յինանց մէջ. 22:
- Թ. Հանապազօրեայ մատուցումն յետ Ը դարու. 22-50. - «քառասունք». 25. - Նաբեկացւոյն Բան խրատու. 24*. - վարդա՝ վառն յառաջ մի օր. 25. - բազմացումն տօնից սրբոց. 27:

- Ժ. Պատարագը քառասնորդաց եւ առաջաւորաց մէջ. 50-2. - լուծումն շաբաթու եւ կիւրակէի Ի քառասնորդս. 52:
- ԺԱ. Հանապազօրեայ մատուցման նուազումն յիս վարէն. 52-4. - արդի սովորութիւնը. 54-5:
- ԺԲ. Մի նոր պաշտօն փոխանակ ս. Խորհրդոյն. 55:

ԳԼՈՒԽ Բ. ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ՏԵՍԱԿԳ. 56-54:

- Ա. Մի պատարագ Խորհրդական աւուրց մէջ. 56-41. - մի սեղան յեկեղեցւոյ. 56-8. - հին նկարագիր բեմի եւ Խորանի. 57*:
- Բ. Աշխարհիկ քահանայից այդ պատարագը միշտ հանդիսաւոր. 41:
- Գ. Երբեմն զատ մատուցումն իւրաքանչիւրէն, եւ ներկայն. 41-2:
- Դ. Պատարագը մի մատուցողէ. 42-5:
- Ե. Բազմութեամբ մատուցողաց. 45-6. - Ինչպէս Ի ձեռնադրութ. եպիսկոպոսի. 45. քահանայի. 45*. սքեմաւորի. 48*:
- Զ. Կրկին ձեւք բազմամատոյց պատարագի, եւ այնոց ծագումն. 46-50. - Թուղթ Արիսպագացւոյն առ Տիմթ. 47*. - Խորհրդատեօր Լամբրոնացւոյն. 48 եւ ծնթ. Ե. Երկիցս դադարումն բազմամատոյց նուիրման. 50-4. - գերազանցութիւն իւր քան զայլս. 51-2:
- Ը. Նորին երրորդ ձեւ մի. 52-5:
- Թ. Նախասրբեոց պատարագ. 55-4. - նորին հայ թարգմանութիւնք. 54*:

ԳԼՈՒԽ Գ. ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՄԱՏՈՒՑՈՒՄՆ Ի ԹԻԻ. 55-79:

- Ա. Ընդհանուր եկեղեցւոյ սովորութիւնը մինչեւ Գ դար. 55-6:

- Բ. Մերն յառաջ եւ յետ Լուսաւորչին ց՛հ դար. 56-9. - նախկին պարզութիւն երգաց պատարագի. 57*:
- Գ. Թիւ մատուցումն յետ Ը դարու. 59-65. - նպատակը. 59-60. - սեղանոց բազմանալն եւ վախճանը. 62. - նարեկացւոյն կարգ եւ կան. աղօթ. 65*. - նկարագիր թիւ պատարագին. 64-5. - սա սէ բնաւ «ի միակեցական սենեակս». 65*. - փոքր սեղանոց դիրքը. 65**:
- Դ. Լամբրոնացին բանիւ եւ գործով հակառակ թիւ մատուցման. զեղծմունք. 65-70, 70*. - նոյն հօր տեսութիւնը պատարագի տրոց վերայ. 66*. - թիւ պատարագը միայնակ. 68-9. - նոյնն առանց յապաւմանց. 68*. - Շնորհալին թուի ներել թիւը. 70:
- Ե. Ընդհանուր շարունակութիւն թիւ մատուցման ցծե դար. 71-5. - ծագումն մեծ վարագուրին. նախ քան զայն զըրունք. փակումն խորանին ի քառասներդրս. ամբոն. 72*. - թիւ մատուցումն սպասաւորաւ. 75. - աւագ հինգշք. եւ շաբաթ մի եւ շատ պատարագը. 74. - «աւր». 75*:
- Զ. Թիւ պատարագն եւ առ երկցունս. 76:
- Է. Երկու պատարագ մի քահանայէ. 76-8. - Մանդակունւոյն ընծայեալ կանոնք. 77**:
- Ը. Թիւ մատուցման դադարումն ազգիս բազմութենէն, եւ ներկայն. 78-9:
- ԳԼՈՒԻ Գ. ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՄԱՏՈՒՅՄԱՆ ԺԱՄԵՐ. 80-9:
- Ա. Հին ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ. 80-2. - անծամ հաղորդութիւն յեզիպոսս. 81:
- Բ. Ի մեզ ցծե դար. 82-7. - խորհրդամա-

- տոյցը ժամագրին մէջ. 82. - պատարագ երակայից. 85*. - միացումն ճաշոյ երեք ժամուց երբ. 84*. Ժե դարուն ումանք վերստին դատեն. 86-7. - բոլոր սաղմոսք նախ քան զպատարագ. 86:
- Գ. Մատուցման յատուկ ժամեր քանի մի տունից մէջ. 87-8. առիթք յորս ժամուց ուշագործութիւն չլինէր. 88:
- Դ. Ընդհանուր ժամը մեր օրերը. 89. - ծնունդեան գիշերը. 89:

ՈՒՂՂԵԼԻՔ

ՎՐԻՊԱԿՔ

ՈՒՂԻՂՔ

Յէջ 18, տող 23. Ինչպէս
եւ ի Յուսիսայ

Ինչպէս եւ Աղանայ արծը.
յիշատակը (Փրպ. Ե). ի
Յուսիսայ

24, 22. ՌժԾ=170

ՌժԾ=1701

27, 21. Լիսլարտի

Լիսլարտի

33, 1. ամբողջ տողն աւելորդ է

35, 24. դարէն

դարէն

71, 21. որպէս եւ ի ըս-
կիզբն

ԺԴ դարուն Մխիթար
սասնեցի համարձակ
պաշտպանէր իսկ զայն
(Յառ շ). եւ զեռ տեւէր
այն ի սկիզբն

74, 2. չարաթ, ուր

Չարաթ եւ ծննդեան քրա-
գալուցին, ուր

75, 6. 167):

167): Եւ Արցախոյ քուս-
տի գաւառի Կապտավա-
նից արծ. անթւկն. « Բը-
նակիչք եկեղեցուս գրե-
ցին Բ պատարագ յայտ-
նութեան քրագալուցին »
(Արցախ. Բարխ. 332):

83, 8. պատարագին վե-
րայ,

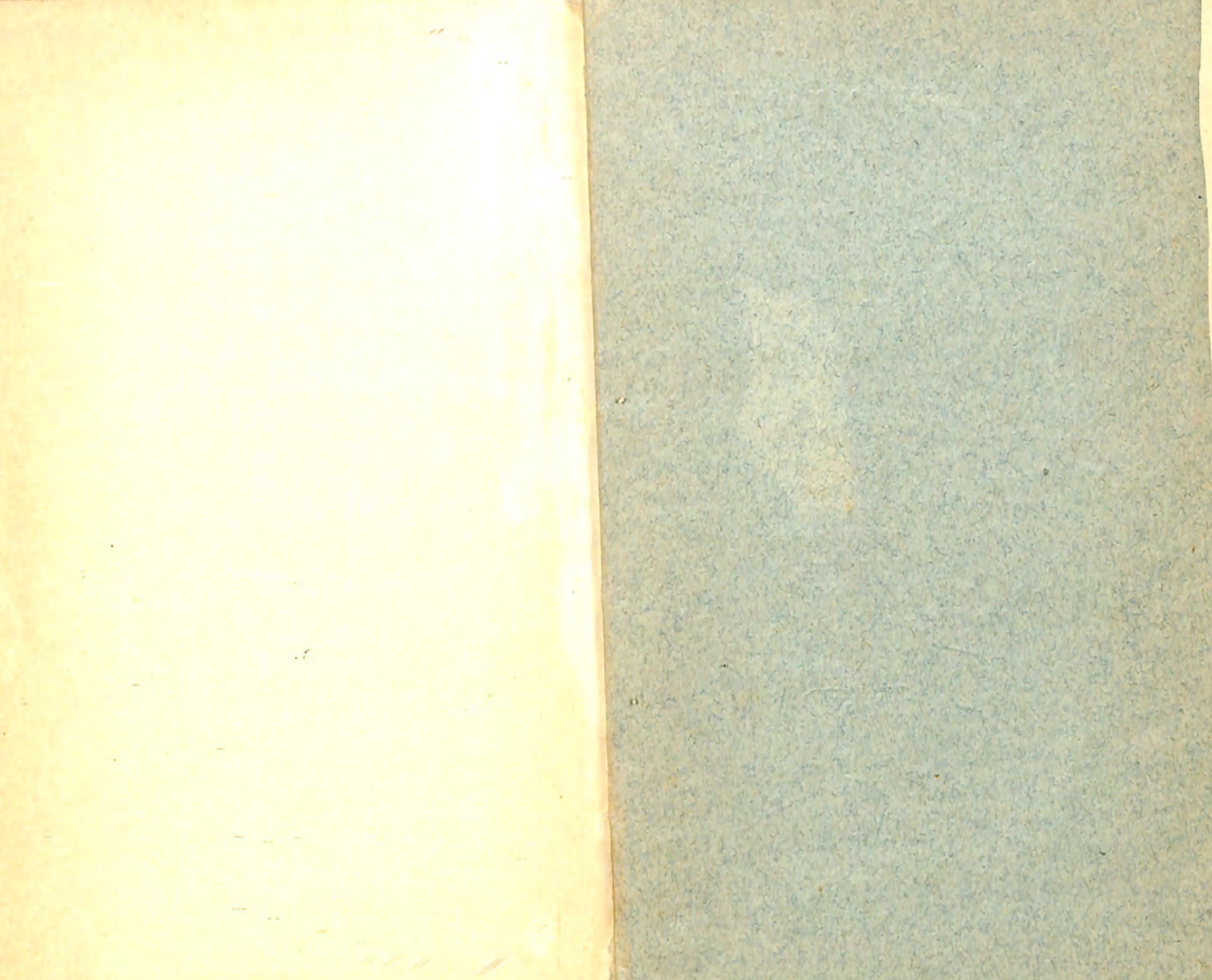
պատարագին նախորդ
մասին վերայ ցհանգա-
նակն,

83, 13. ցհանգանակն

ցՄի ոք յերախայեց

83, 20. երախայիցը

երախայականին նա-
խորդ մասն

ԱՅՂ ԳՈՐԾԵՐ ՆՈՅՆ ԳՐԶԻՆ

ԿՆՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Պ. Հ. ԱԴԱՄԵԱՆԻ. որ է նկարազեր նորա վարուց, եւ դերասանական, նկարչական եւ գրական գործունէութեամբ համդերձ իմն արեւատիլ պատկերօր. տպուած նորա քերթուածոց սկիզբն, ի 1895. — գինն է փր. 3:

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵ ՆՂԻՇԷԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅ. յորում երկարօրէն ցուցուի այնոր վաւերականութիւնն՝ ընդդէմ հակառակ խորհողաց, համեմատութեամբ փարպեցւոյն եւ հին գրչագրաց հետ. ի 1897. — գինն փր. 1,50:

ԱՅՎԱԶԵԱՆ ՅՈՎՀ. ԽՈՎԱՆԿԱՐԻԶ. ի յիշատակ նորա ութսունամեայ յորելինին, համդերձ կենդանագրովն. ի 1897. — գինն հրդ. 20:

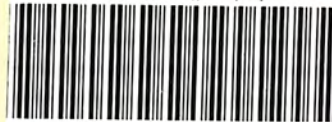
Ս. ՊԱՏԱՐԱԿԻ ՕՐԵՐՆ, ՏԵՍԱԿԸ ՆԻ ԺԱՄԵՐ ՀԱՅ ՆԿԵՂՆՑԻՈՅ ՄԷՋ. — գինն հրդ. 75:

6809
6810
6811

0002846
0002847
0002848

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002848

11-08

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002847

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002846

